

# ΟΙ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΕΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΕΣΧΑΤΗ ΠΡΟΔΟΣΙΑ Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΑΙΤΙΩΝ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΤΙΓΜΙΑΙΟ»

## ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

### Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΑΙΤΙΩΝ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ

Κορυφαία στιγμή στη ζωή του τόπου κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο αποτελεί «η δίκη των πρωταιτίων της χούντας», όπως επεκράτησε να αποκαλείται η δίκη των προσώπων, τα οποία πρωταγωνίστησαν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967. Στα ακολουθούντα θα γίνει προσπάθεια να αναλυθούν τα κυριότερα νομικά ζητήματα, τα οποία ανέκυψαν και αντιμετωπίστηκαν στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής. Προηγουμένως θα γίνει αναφορά στο χρονικό αυτής της δίκης. Η προσπάθεια του γράφοντος είναι να εκτεθούν τα κυριότερα στάδια της ποινικής διαδικασίας, με παράλληλη ένταξή τους στο ιστορικό περιβάλλον της εποχής.

**Αλέξανδρος Η. Δημάκης**  
Επίκουρος Καθηγητής  
Ποινικού Δικαίου  
και Ποινικής Δικονομίας  
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

## I. ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΦΕΤΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

### 1. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΕΣ ΕΒΔΟΜΑΔΕΣ

Κατά τις πρώτες εβδομάδες μετά την ορκωμοσία της, η Κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή είχε να αντιμετωπίσει επείγοντα προβλήματα, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό. Στο εξωτερικό ο δεύτερος Αττίλας είχε φέρει την Ελλάδα προ αδιεξόδου, δεδομένου ότι, λόγω της τραγικής καταστάσεως των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας, η παροχή οποιασδήποτε βοήθειας προς την Κύπρο ήταν αδύνατη. Στο δε εσωτερικό η Κυβέρνηση έπρεπε να επαναφέρει τη συνταγματική ομαλότητα, να αποκαταστήσει τη δημοκρατία και να οδηγήσει τη χώρα σε εκλο-

γές, ταυτόχρονα όμως να αποκτήσει τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων και να αποδυναμώσει τους πυρήνες εκείνους εντός του στρατεύματος οι οποίοι ήσαν πιστοί στο δικτατορικό καθεστώς και ανά πάσα στιγμή θα μπορούσαν να επιδιώξουν την ανατροπή της. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονείται ότι η πτώση της χούντας δεν είχε επέλθει ως συνέπεια της επικρατήσεως κάποιου στρατιωτικού αντικινήματος. Η Κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου είχε καταρρεύσει υπό το βάρος της Κυπριακής τραγωδίας, οι δε πολιτικοί είχαν μεν κληθεί να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της χώρας, αλλά η ηγεσία του στρατεύματος παρέμενε στη θέση της (ενόψει δε των εξελισσομένων γεγονότων της Κύπρου και του κινδύνου πολεμικής συρράξεως με την Τουρκία, δεν ήταν εφικτή η αντικατάστασή της), ενώ, από την άλλη πλευρά, ο Δημήτριος Ιωαννίδης παρέμενε ελεύθερος, διατηρώντας τις επαφές του με τους πιστούς σε αυτόν αξιωματούχους<sup>1</sup>.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η παραμικρή κίνηση προς την κατεύθυνση της ενάρξεως ποινικών διαδικασιών εις βάρος των ηγετών της δικτατορίας θα μπορούσε να έχει απρόβλεπτες συνέπειες. Εντός του Αυγούστου 1974 έγιναν, πάντως, κάποια αποφασιστικά βήματα, ώστε η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας να μπορέσει να ελέγξει την κατάσταση στο στράτευμα. Μετά από μια δραματική σύσκεψη της πολιτικής ηγεσίας με την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων στις 11 Αυγούστου 1974, άρχισε η μεταφορά εκτός Αττικής των αρμάτων μάχης και των επίλεκτων μονάδων που στρατοπέδευαν πλησίον των Αθηνών, ώστε η παρουσία τους να παύσει να αποτελεί μια εν δυνάμει απειλή για την Κυβέρνηση<sup>2</sup>. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 19 Αυγούστου 1974, μετά από μυστική σύσκεψη του Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης (ΑΣΕΑ), αποστρατεύθηκαν οι τοποθετημένοι από τη δικτατορία Αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων και του Στρατού, Στρατηγός Γρηγόριος Μπονάνος και Αντιστράτηγος Ανδρέας Γαλατσάνος, και στη θέση τους τοποθετήθηκαν αντιστοίχως ο αποστρατευθείς από τη χούντα Στρατηγός Διονύσιος Αρμπούζης και ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, Αντιστράτηγος Ιωάννης Ντάβος<sup>3</sup>.

Παράλληλα, για να κινηθούν οι ποινικές διαδικασίες κατά των πρωτεργατών της δικτατορίας, θα έπρεπε να προχωρήσει και η κάθαρση στη Δικαιοσύνη. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1974 δημοσιεύθηκε η Συντακτική πράξη «Περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη»<sup>4</sup>, με βάση την οποία ακυρώθηκαν οι απολύσεις των δικαστών οι οποίες είχαν λάβει χώρα επί δικτατορίας και ανεκλήθησαν οι προαγωγές των υπηρετούντων στις θέσεις του Προέδρου και των Αντιπροέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, καθώς και του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Ο Ιωαννίδης, ο οποίος ήταν εν ενεργεία στρατιωτικός (ταξίαρχος) τον Ιούλιο του 1974, τις πρώτες ημέρες της μεταπολιτεύσεως ευρίσκετο τυπικώς σε άδεια. Στις 02.08.1974 «ητήσατο διαθεσιμότητα», η δε αίτησή του έγινε δεκτή. Τελικώς αποστρατεύθηκε στις 24.08.1974, προαχθείς σε υποστράτηγο, με την αιτιολογία ότι προήχθησαν νεότεροί του ταξίαρχοι. Βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, 2017, σελ. 226 επ.

<sup>2</sup> Για τη σύσκεψη αυτή βλ. Σ. Ψυχάρη, *Οι εβδομήντα κρίσιμες ημέρες*, 1976, σελ. 141 επ. (οι παραπομπές γίνονται στην επανέκδοση του 2013). Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση, 1974-1975*, 2024, σελ. 115 επ.

<sup>3</sup> Για την αλλαγή αυτή βλ. Σ. Ψυχάρη, *Οι 70 κρίσιμες ημέρες*, ό.π., σελ. 154 επ. Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 117.

<sup>4</sup> ΦΕΚ Α' 238 της 05.09.1974. Βλ. και το συναφές Ν.Δ. 26/1974 «Περί εφαρμογής της από 4/5 Σεπτεμβρίου 1974 Συντακτικής Πράξεως 'περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη'», ΦΕΚ Α' 239 της 05.09.1974.

<sup>5</sup> Μετά από την εξέλιξη αυτή Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου ορίσθηκε, με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου της

Από την άλλη πλευρά, πάνδημο ήταν το αίτημα για τιμωρία των υπευθύνων της δικτατορίας. Στη μεγάλη συγκέντρωση της Θεσσαλονίκης της 31ης Αυγούστου 1974, με ομιλητή τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, το σύνθημα «Δώστε τη χούντα στο Λαό» δονούσε την ατμόσφαιρα<sup>6</sup>. Το ίδιο έγινε και στη μεγάλη συναυλία της 30.09.1974 στο Παναθηναϊκό Στάδιο, με τίτλο «Κύπρος-Ελλάς», η οποία διοργανώθηκε για συμπαράσταση στην Κύπρο<sup>7</sup>, καθώς και σε πολλές άλλες συναυλίες και εκδηλώσεις της εποχής.

## 2. Η ΜΗΝΥΣΗ ΤΟΥ ΑΛ. ΛΥΚΟΥΡΕΖΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ 03.10.1974

Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι εισαγγελικές αρχές της εποχής δεν είχαν ξεκινήσει ποινικές διαδικασίες σε σχέση με το στρατιωτικό κίνημα που οδήγησε στην ανατροπή της Κυβερνήσεως Π. Κανελλόπουλου και στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967. Ούτε η Κυβέρνηση είχε αναλάβει κάποια πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση αυτή. Την πρωτοβουλία αυτή έλαβε ένας ιδιώτης, ο δικηγόρος Αθηνών Αλέξανδρος Λυκουρέζος, ο οποίος στις 9 Σεπτεμβρίου 1974 υπέβαλε στην Εισαγγελία Πλημμελειοδικών Αθηνών μήνυση για εσχάτη προδοσία (άρθ. 134 ΠΚ 1950) κατά 15 προσώπων τα οποία είχαν ηγετικό ρόλο στο πραξικόπημα<sup>8</sup>.

Η παραπάνω μήνυση απετέλεσε τη θρυαλλίδα των εξελίξεων οι οποίες οδήγησαν στη δίωξη και την καταδίκη των πρωταίων της απριλιανής δικτατορίας. Δεδομένου ότι οι καταμνησθέντες έφεραν στις 21.04.1967 την ιδιότητα του στρατιωτικού, αρμόδια να επιληφθεί ήταν η στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη, στην οποία διεβιβάσθη η μήνυση. Και επειδή είχαν βαθμό ανωτάτου αξιωματικού, αρμόδιος για να ασκήσει τη δίωξη ήταν ο αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, δηλαδή ο Στρατηγός Αρμπούζης<sup>9</sup>. Ο τελευταίος, λοιπόν, λίγες ημέρες μετά από τη λήψη της μηνύσεως, διέταξε προκαταρκτική εξέταση, την οποία ανέθεσε στον Υποστράτηγο-Αναθεωρητή β' Ε. Πλευράκη<sup>10</sup>, αυτός δε ξεκίνησε να εξετάζει μάρτυρες.

Όμως η διεξαγωγή της διαδικασίας ενώπιον της στρατιωτικής ποινικής δικαιοσύνης ήγειρε πολλαπλά ζητήματα: Αφενός μεν υπήρχε έλλειψη εμπιστοσύνης προς τη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη, καθώς εθεωρείτο ότι ήταν γεμάτη από φιλοδικτατορικά στοιχεία. Από την άλλη πλευρά,

06.09.1974, ο Ευσάθιος Μπλέτσας, βλ. σχετικώς το Βήμα της 07.09.1974, σελ. 1. Μέχρι τότε ήταν ο αρχαιότερος αρεοπαγίτης. Η συμβολή του στη δίκη των πρωταίων ήταν σημαντική, στη δε ποινική διαδικασία κατά των υπουργών της δικτατορίας κρισιμότητα, όπως θα εκτεθεί κατωτέρω. Για την κάθαρση στη Δικαιοσύνη βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 260 επ.

<sup>6</sup> Βλ. ενδεικτικά το πρωτοσέλιδο της Αθηναϊκής της 02.09.1974.

<sup>7</sup> Ηχογραφημένα αποσπάσματα από τη συναυλία αυτή, στην οποία παρευρέθη ο Κ. Καραμανλής και πολλοί υπουργοί της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας, ακούστηκαν σε ραδιοφωνικές εκπομπές του Σιδέρη Πρίντζη στις 24 και 25.07.2024 στο Δεύτερο Πρόγραμμα της ΕΡΤ, βλ. [link](#) και [link](#). Για την ίδια συναυλία βλ. Καθημερινή της 01.10.1974, σελ. 8· Γ. Ντεγιάννη, *Η δίκη*, 1990, σελ. 13 επ.

<sup>8</sup> Για τη μήνυση αυτή βλ. το Βήμα της 10.09.1974, σελ. 5. Το πλήρες κείμενο της μηνύσεως αυτής έχει δημοσιευθεί στην έκδοση *Οι δίκες της Χούντας. Δίκη πρωταίων 21ης Απριλίου 1967*, με κείμενα-σχόλια Γ. Βούλτεψη και διευθύνση εκδόσεως Π. Ροδάκη, 1975, τ. Δ', σελ. 1431 επ. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι και η τηλεοπτική συνέντευξη του ίδιου του Αλ. Λυκουρέζου η οποία προβλήθηκε στις 25.04.1975. Βλ. [link](#).

<sup>9</sup> Σύμφωνα με το τότε ισχύον άρθρ. 9 περ. 10 του Ν.Δ. 58/1968 (ΦΕΚ Α' 295 της 14.12.1968).

<sup>10</sup> Βλ. την Καθημερινή της 27.09.1974, σελ. 1, 8.

σε περίπτωση παραπομπής των μηνυθέντων προσώπων στο ακροατήριο, η δίκη θα διεξήγεται ενώπιον Στρατοδικείου. Πλην όμως, η ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα, τόσο η πρόσφατη όσο και η απώτερη, ήταν βεβαρημένη από δίκες ενώπιον Στρατοδικείων, ελάχιστα δικαιοκρατικές. Θα έπρεπε, λοιπόν, να καταστεί σαφές ότι η διαδικασία αυτή τη φορά θα ήταν διαφορετική από τις προηγηθείσες και θα διεξήγεται όπως αρμόζει σε ένα σύγχρονο κράτος δικαίου. Η επέμβαση του συντακτικού νομοθέτη ήταν, επομένως, απαραίτητη προκειμένου να αφαιρεθεί η υπόθεση από τη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη.

Έτσι φθάσαμε στη συντακτική πράξη της 03.10.1974 «Περί καθορισμού αρμοδιότητας διά την εκδίκαση πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967»<sup>11</sup>. Με τη συντακτική αυτή πράξη η υπόθεση αφαιρέθηκε από τη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη και υπήχθη στην τακτική ποινική δικαιοσύνη, ορίσθηκε δε ότι η δίωξη και η ανάκριση θα γίνονταν από την Ολομέλεια του Εφετείου Αθηνών και από εφέτη ανακριτή αντίστοιχα, η δε εκδίκαση από το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών. Ειδικότερα, στο άρθρο 1 αυτής της σ.π. προβλέποντο τα ακόλουθα:

«Πρωταίτιοι<sup>12</sup> πολιτικών εγκλημάτων και των προπαρασκευαστικών αυτών πράξεων, στρεφόμενων κατά της συνταγματικής τάξεως της απορροούσης εκ του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 και τεινόντων εις την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967, άτινα κατά την αληθή έννοιαν του Π.Δ. 519/1974 δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την δι' αυτού χορηγηθείσαν αμνηστία<sup>13</sup>, υπάγονται εις την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, ανεξαρτήτως της ιδιότητος αυτών ή και του τόπου κατοικίας αυτών ως και του τόπου κατοικίας ή διαμονής των, ή του τόπου τελέσεως των ως είρηται εγκλημάτων, εφαρμοζομένης υποχρεωτικής και της διατάξεως του άρθρου 29 του Κώδικος της Ποινικής Δικονομίας».

Εδώ είναι απαραίτητες μερικές διευκρινίσεις:

Οι αξιόποινες πράξεις τις οποίες αφορούσε η παραπάνω συντακτική πράξη ήσαν μόνο πολιτικά εγκλήματα, και οι προπαρασκευαστικές αυτών πράξεις, τα οποία εστρέφοντο κατά της συνταγματικής τάξεως η οποία απέρρευε από το Σύνταγμα του 1952 και έτειναν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου. Ως «πολιτικά εγκλήματα και προπαρασκευαστικές πράξεις αυτών» εννοούντο εδώ το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας και οι προπαρασκευαστικές πράξεις αυτού (άρθ. 134 και 135 ΠΚ 1950). Τα πολιτικά αυτά εγκλήματα θα έπρεπε να αφορούν μόνο τις ενέργειες οι οποίες οδήγησαν στην ανατροπή της Κυβερνήσεως Παναγιώτη Κανελλόπουλου και στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου. Συνεπώς, η σ.π. δεν κατελάμβανε και μεταγενέστερες πράξεις οι οποίες έτειναν στη διατήρηση του καθεστώτος αυτού ή πράξεις συνεργασίας με το καθεστώς αυτό, π.χ. πρωθυπουργών και υπουργών της δικτατορίας<sup>14</sup>.

Περαιτέρω, το άρθ. 29 του ΚΠΔ του 1950<sup>15</sup> προέβλεπε απόκλιση από τη βασική αρχή της Ποινικής Δικονομίας ότι την ποινική δίωξη ασκεί ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών, καθήκοντα

<sup>11</sup> ΦΕΚ Α' 277 της 03.10.1974.

<sup>12</sup> Για την έννοια των πρωταιτών βλ. κατωτέρω, στην παρ. ΙΙ.3. της παρούσης εργασίας.

<sup>13</sup> Για το Π.Δ. 519/1974 και τη δι' αυτού χορηγηθείσα αμνηστία βλ. κατωτέρω, στην παρ. ΙΙ.2 της παρούσης εργασίας.

<sup>14</sup> Γι' αυτές ασκήθηκε ξεχωριστή ποινική δίωξη, βλ. κατωτέρω το δεύτερο μέρος της παρούσης εργασίας.

<sup>15</sup> Σήμερα αντίστοιχη είναι η διάταξη του άρθ. 28 του ΚΠΔ του 2019.

δε ανακριτού ασκεί πρωτοδίκης. Με τη διάταξη αυτή ορίζεται ότι η Ολομέλεια του Εφετείου έχει το δικαίωμα να παραγγείλει η ίδια τον εισαγγελέα να ασκήσει ποινική δίωξη, στην περίπτωση δε αυτή αρμόδιος είναι ο εισαγγελέας εφετών, καθήκοντα ανακριτή ασκεί εφέτης ανακριτής και καθήκοντα δικαστικού συμβουλίου το Συμβούλιο Εφετών. Σήμερα δεν είναι σπάνια η εφαρμογή της διαδικασίας αυτής σε σοβαρές υποθέσεις (εφαρμόσθηκε π.χ. στην υπόθεση της Τράπεζας Κρήτης, στην υπόθεση Siemens, στην υπόθεση των Τεμπών), τότε ήταν όμως η πρώτη φορά. Έτσι η υπόθεση ανετέθη στον πιο υψηλόβαθμο δικαστικό σχηματισμό που θα μπορούσε να την αναλάβει.

Αλλά και το Πενταμελές Εφετείο, ενώπιον του οποίου θα διεξήγεται η δίκη, ήταν τότε το ανώτατο ποινικό δικαστήριο ουσίας, το οποίο δικάζε μόνο συγκεκριμένα κακουργήματα που είχαν υπαχθεί στην αρμοδιότητά του. Πάντως, με την υπαγωγή της υποθέσεως στο Πενταμελές Εφετείο εισήχθη και άλλη μια απόκλιση από τις συνήθεις ρυθμίσεις της Ποινικής Δικονομίας, αλλά και των ελληνικών Συνταγμάτων. Ο διαχρονικός συνταγματικός κανόνας στην ελληνική συνταγματική ιστορία ήταν –και είναι μέχρι σήμερα<sup>16</sup>– ότι τα κακουργήματα εκδικάζονται από ορκωτά δικαστήρια<sup>17</sup>, εκτός από τα κακουργήματα εκείνα τα οποία έχουν υπαχθεί στην αρμοδιότητα των Εφετείων, τα δε πολιτικά εγκλήματα εκδικάζονται από ορκωτά δικαστήρια, χωρίς να επιτρέπεται η υπαγωγή τους στα Εφετεία. Μάλιστα, μόλις προ δύο μηνών περίπου, με τη συντακτική πράξη της 07.08.1974 «Περί συμπληρώσεως της από 1ης Αυγούστου 1974 Συντακτικής Πράξεως και προσαρμογής συνταγματικών τινών διατάξεων αναφερομένων εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης»<sup>18</sup> είχε ρητά προβλεφθεί (βλ. το άρθ. 5 παρ. 1 αυτής της σ.π., με το οποίο αντικατεστάθη το άρθ. 95 του Συντάγματος του 1952) ότι τα κακουργήματα, εκτός από όσα είχαν ήδη υπαχθεί στην αρμοδιότητα των Εφετείων, θα εκδικάζοντο από Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια, το ίδιο δε θα συνέβαινε και με τα πολιτικά εγκλήματα, χωρίς ως προς αυτά να προβλέπεται εξαίρεση. Έτσι, η μη υπαγωγή της υποθέσεως των πρωταιτίων της χούντας στα Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια δεν ήταν παρά άλλο ένα δείγμα της κλιμακούμενης διαχρονικά δυσπιστίας του Έλληνα νομοθέτη προς τον θεσμό των Ορκωτών Δικαστηρίων<sup>19</sup>.

<sup>16</sup> Πρβλ. το άρθ. 97 του ισχύοντος Συντάγματος.

<sup>17</sup> Από της συστάσεως του ελληνικού κράτους τα ορκωτά αυτά δικαστήρια ήσαν τα αμιγή ορκωτά (κακουργιοδικεία), από δε το 1967, μετά τη ΙΒ' σ.π. της 10.10.1967 (ΦΕΚ Α' 188 της 31.10.1967) και τον Α.Ν. 193/1967 (ΦΕΚ Α' 210 της 24.11.1967), τα Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια (ΜΟΔ). Ήδη, πάντως, Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια είχαν θεσπισθεί στην Ελλάδα από το 1935, με αρμοδιότητα μόνο την εκδίκαση ορισμένων αδικημάτων τύπου. Βλ. τη σ.π. της 20.11.1935 (ΦΕΚ Α' 584 της 20.11.1935) και το άρθ. 11 του Α.Ν. της 20.11.1935 (ΦΕΚ Α' 570 της 20.11.1935). Βλ. σχετικώς Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, αρ. 11 επ.

<sup>18</sup> ΦΕΚ Α' 217 της 07.08.1974.

<sup>19</sup> Για τη διαχρονική τάση αφαιρέσεως ύλης από τα ορκωτά δικαστήρια και υπαγωγή της στην αρμοδιότητα των Εφετείων βλ. Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», ό.π. Ειδικώς δε σε σχέση με τα πολιτικά εγκλήματα, βλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Η ιδιότυπη μεταχείριση ενός “ανύπαρκτου είδους”: ο πολιτικός εγκληματίας στα ελληνικά Συντάγματα», σε: *Τιμ. τόμ. Ι. Μανωλεδάκη Ι*, 2005, σελ. 209 επ., ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά (σελ. 216): «Παρά την περί του αντιθέτου πρόβλεψη όλων μας των Συνταγμάτων, ούτε ένα, εξ όσων γνωρίζω, πολιτικό έγκλημα δεν εκδικάσθηκε ποτέ από ενόρκους στη χώρα μας!» Η θεωρητική συζήτηση περί των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων των λαϊκών δικαστών είναι παλαιότατη και κατά περιόδους ιδιαίτερα έντονη. Βλ. αντί άλλων Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», ό.π., αρ. 2 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές.

### 3. Η ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΔΙΩΞΕΩΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ

Μετά από την παραπάνω εξέλιξη, η δικογραφία διεβιβάσθη στην Εισαγγελία Εφετών Αθηνών, προκειμένου να εισαχθεί στην Ολομέλεια του Εφετείου<sup>20</sup>. Εν τω μεταξύ, στις 11.10.1974 υπεβλήθη και δεύτερη μήνυση για το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, τη φορά αυτή από τους δικηγόρους Φοίβο Κούτσικα, Γρηγόρη Κασιμάτη και Ανδρέα Αναγνωστάκη, ως εκπροσώπους της «Ενώσεως Δημοκρατικών Δικηγόρων»<sup>21</sup>. Η μήνυση αυτή<sup>22</sup> εστρέφετο κατά 55 προσώπων, οι οποίοι κατεμπνύοντο όχι μόνο για το αδίκημα της εσχάτης προδοσίας, αλλά και γι' αυτό της στάσεως στρατιωτικών (άρθ. 63 του τότε ισχύοντος ΣΠΚ, Α.Ν. 2803/1941<sup>23</sup>). Χαρακτηριστικό του εγκλήματος αυτού ήταν το ακόλουθο: Ενώ η εσχάτη προδοσία, κατά το άρθ. 134 παρ. 1 του ΠΚ 1950, προέβλεπε ως ποινή την ισόβιο ή πρόσκαιρη κάθειρξη<sup>24</sup>, η στάση, αντίθετα, προέβλεπε για τους υποκινητές της, τους τεθέντες επί κεφαλής αυτής, καθώς και για τον κατά βαθμόν ανώτερο αξιωματικό από τους στασιαστές, μόνο την ποινή του θανάτου, καθώς επίσης και της καθαιρέσεως. Πρόσκαιρη κάθειρξη προβλέπετο, αντίθετα, για τους λοιπούς στασιαστές.

Ενώπιον της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών υπέβαλε ο Γεώργιος Παπαδόπουλος στις 30.10.1974 υπόμνημα<sup>25</sup>, στο οποίο, για πρώτη φορά, προέβαλλε προς υπεράσπισή του νομικά επιχειρήματα<sup>26</sup>, τα οποία θα αποτελούσαν στη συνέχεια τον κορμό της υπερασπιστικής γραμμής των κατηγορούμενων στην επακολουθήσασα ποινική διαδικασία. Η Ολομέλεια του Εφετείου, πάντως, την 01.11.1974, με την υπ' αρ. 12/1974 απόφασή της<sup>27</sup>, χωρίς να λάβει ρητά θέση επί των ισχυρισμών του Γ. Παπαδόπουλου, απεφάνθη ότι οι ως άνω δύο μηνύσεις (των Αλ. Λυκουρέζου και της Ενώσεως Δημοκρατικών Δικηγόρων) δεν ήσαν νόμω αστήρικτες και διέταξε την ποινική δίωξη των πρωταιτών των εγκλημάτων τα οποία έτειναν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου (εσχάτη προδοσία και στάση)<sup>28</sup>, όρισε δε τον εφέτη Γεώργιο Βολτή ως ανακριτή. Τα επιχειρήματα Παπαδόπουλου θα εξετάζοντο, βέβαια, σε επόμενο στάδιο της διαδικασίας.

<sup>20</sup> Βλ. την Καθημερινή της 16.10.1974, σελ. 8.

<sup>21</sup> Πρόεδρος της Ενώσεως αυτής ήταν ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος.

<sup>22</sup> Το πήρες κείμενο αυτής βλ. σε: Γ. Βούλτεψης/Π. Ροδάκης, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Δ' σελ. 1423 επ.

<sup>23</sup> ΦΕΚ Α' 49 της 21.02.1941.

<sup>24</sup> Ποινή του θανάτου προβλεπόταν μόνο κατά την παρ. 2 του άρθ. 134, για τον αποπειρώμενο τη θανάτωση του Βασιλέως ή του ασκούντος τη βασιλική εξουσία, ζήτημα το οποίο δεν ετίθετο στην περίπτωση εκείνη.

<sup>25</sup> Βλ. την Καθημερινή της 01.11.1974, σελ. 1. Το πλήρες κείμενο του υπομνήματος, το οποίο υπέγραψε ο πληρεξούσιος δικηγόρος του Γ. Παπαδόπουλου, Άγγελος Καραγιαννόπουλος, δημοσιεύθηκε στον Ελεύθερο Κόσμο της 06.11.1974, σελ. 1 και 5.

<sup>26</sup> Μεταξύ άλλων επεκαλέσθη την αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον», την αμνηστία η οποία είχε χορηγηθεί με το Π.Δ. 519/1974 κλπ. Στα ζητήματα αυτά γίνεται αναφορά κατωτέρω, στον οικείο τόπο.

<sup>27</sup> ΝοΒ 22/1974, σελ. 1452. Τα κείμενα της αποφάσεως έχει επίσης δημοσιευθεί στο Βήμα της 02.11.1974, σελ. 2, και στην Καθημερινή της 02.11.1974, σελ. 7. Στην Ολομέλεια προήδρευσε ο τότε προϊστάμενος του Εφετείου Αθηνών, Αρεοπαγίτης Γ. Καλογερόπουλος, και μετέσχον 8 Πρόεδροι Εφετών και 80 Εφέτες. Εισαγγελέας ενώπιον της Ολομελείας ήταν ο τότε προϊστάμενος της Εισαγγελίας Εφετών Αθηνών, Μ. Κουτσάκος, και εισηγητής ο Εφέτης Π. Λογοθέτης. Την εποχή εκείνη, στις δικαστικές αποφάσεις δεν δημοσιεύετο η μειοψηφία. Σύμφωνα, όμως, με δημοσιογραφικές πληροφορίες (βλ. το Βήμα της 02.11.1974, σελ. 1) είχαν μειοψηφήσει 2 εφέτες.

<sup>28</sup> Ο χαρακτήρας της στάσεως ως πολιτικού εγκλήματος, παρά τη σχετική περί τούτου κρίση της Ολομελείας του Εφετείου, δεν ήταν αναμφισβήτητος. Ορθότερη φαίνεται η γνώμη ότι η στάση δεν ήταν πολιτικό έγκλημα, αλλά έγκλημα κατά της στρατιωτικής πειθαρχίας, όπως συνάγεται άλλωστε και από τη συστηματική θέση του εγκλήματος

Τι συνέβαινε μέχρι τότε, όμως, με τους ηγέτες του δικτατορικού κινήματος; Ο μεν Γεώργιος Παπαδόπουλος είχε τεθεί σε ένα είδος άτυπου κατ' οίκον περιορισμού στην βίλλα του στο Λαγονήσι<sup>29</sup>, οι υπόλοιποι δε κυκλοφορούσαν ελεύθεροι. Όσοι στις 23 Οκτωβρίου 1974 η Κυβέρνηση διέταξε τη σύλληψη και εκτόπιση στην Κέα πέντε εκ των πρωτεργατών του πραξικοπήματος, των Γ. Παπαδόπουλου, Νικολάου Μακαρέζου, Στυλιανού Παττακού, Ιωάννη Λαδά και Μιχαήλ Ρουφογάλη. Η εκτόπιση αποφασίσθηκε με την επίκληση λόγων δημοσίας τάξεως, διότι οι εκτοπισθέντες εφέροντο ότι συνωμοτούσαν με σκοπό την ανατροπή της δημοκρατίας<sup>30</sup>.

Ας επανέλθουμε όμως στη δίωξη των πραξικοπηματιών. Ο εφέτης ανακριτής Γ. Βολτής ξεκίνησε την ανάκριση λαμβάνοντας καταθέσεις και συλλέγοντας έγγραφα και λοιπό υλικό, μέχρι που ήρθε η ώρα των απολογιών και των προφυλακίσεων. Πρώτος απολογήθηκε και προφυλακίσθηκε ο Δημ. Ιωαννίδης στις 14.01.1975<sup>31</sup>. Την επομένη ημέρα ο ανακριτής μετέβη στην Κέα, όπου έλαβε τις απολογίες των 5 εκτοπισθέντων, και στη συνέχεια, μετά από σύμφωνη γνώμη του εισαγγελέα, διέταξε, στις 20.01.1975, την προφυλάκισή τους<sup>32</sup>. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με το δίκαιο

---

αυτού στο Κεφάλαιο Δ' του ΣΠΚ 1941, το οποίο προέβλεπε τα «Εγκλήματα κατά της στρατιωτικής πειθαρχίας». Άλλωστε, ήταν δυνατό να τελεσθεί στάση η οποία δεν θα κατέεινε στην ανατροπή του πολιτεύματος. Για να αρθεί κάθε αμφισβήτηση για το θέμα αυτό, με το άρθ. 3 παρ. 1 του Δ' Ψηφίσματος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής της 15/18.01.1975 (ΦΕΚ Α' 6), ορίσθηκε: «Εις το κατά την από 3 Οκτωβρίου 1974 Συντακτικήν Πράξιν 'περί καθορισμού αρμοδιότητος διά την εκδίκασιν πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967' αρμόδιον δικαστήριον υπάγονται και άπαντα τα συναφή προς τα εν αυτή προβλεπόμενα εγκλήματα». Με βάση τη ρύθμιση αυτή, αν η στάση ήθελε κριθεί ότι δεν συνιστά πολιτικό έγκλημα, θα εξακολουθούσε να υπάγεται στην αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου, ως συναφής με το αναμφισβήτητο πολιτικό έγκλημα της εσχάτης προδοσίας. Για τις λοιπές διατάξεις του σημαντικότερου αυτού ψηφίσματος, βλ. κατωτέρω στο κείμενο.

<sup>29</sup> Βλ. το Βήμα της 27.09.1974, σελ. 1, και την Καθημερινή της 27.09.1974, σελ. 1.

<sup>30</sup> Βλ. το Βήμα της 24.10.1974, σελ. 1 και 8, και την Καθημερινή της 24.10.1974, σελ. 1 και 8. Λεπτομέρειες για τη σύλληψη των πραξικοπηματιών και τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν σε αυτή βλ. στον Σ. Ψυχάρη, *Οι 70 κρίσιμες ημέρες*, ό.π., σελ. 196 επ. Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής (βλ. το Βήμα της 01.11.1974, σελ. 1), η εκτόπιση διετάχθη με την υπ' αρ. 838/22.10.1974 Κοινή Απόφαση των Υπουργών Δικαιοσύνης και Δημοσίας Τάξεως. Σύμφωνα με την Καθημερινή της 24.10.1974, σελ. 1, νομικό θεμέλιο για την εκτόπιση αυτή αποτέλεσε ένα νομοθέτημα από την εποχή του Γεωργίου Κονδύλη, ο Α.Ν. της 21/23.10.1935 «Περί εκποπίσεως ατόμων αποπειρωμένων να προκαλέσωσι διατάραξιν της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας και της ησυχίας της χώρας» (ΦΕΚ Α' 489 της 23.10.1935), το οποίο είχε τροποποιηθεί από το άρθ. 4 του δικτατορικού Α.Ν. 165/1967 (ΦΕΚ Α' 178 της 21.10.1967). Για το νομοθέτημα αυτό βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 3η έκδ. 1995, σελ. 409 επ. Ο νόμος αυτός, μαζί με το Ν.Δ. της 19/21 Απριλίου 1924 «περί συστάσεως εν εκάστω νομώ Επιτροπών επί της Δημοσίας Ασφαλείας», αποτέλεσαν τη νομοθετική βάση για τις εκτοπίσεις στις οποίες προέβη η χούντα κατά το διάστημα της επταετίας. Βλ. π.χ. την απόφαση 3452/1971 της Ολομελείας του ΣτΕ, η οποία αφορούσε την εκτόπιση του Ευαγγέλου Γιαννόπουλου στο Γαρδίκι Φθιώτιδος επί δικτατορίας, με βάση τον νόμο αυτό. Έτσι οι 5 της Κέας εκτοπίσθηκαν με βάση τις ίδιες διατάξεις τις οποίες αυτοί εφάρμοζαν για να εκτοπίσουν όσους ήταν αντίθετοι προς το καθεστώς. Ή, με άλλη διατύπωση, η Κυβέρνηση Καραμανλή (είχαν ήδη μεσολαβήσει οι εκλογές της 17.11.1974 στις οποίες η Νέα Δημοκρατία κατήγαγε συντριπτική νίκη), προέβη στην εκτόπιση των 5, εφαρμόζοντας τις ίδιες διατάξεις τις οποίες εφάρμοζε και η δικτατορία. Βεβαίως, ο Παπαδόπουλος και οι συν αυτό δεν εκτοπίσθηκαν στη Γυάρο, όπως συνέβαινε επί χούντας, αλλά στο ξενοδοχείο «Καρθαία», στην Κορρησία της Κέας. Κατά της αποφάσεως περί εκποπίσεως ο Γ. Παπαδόπουλος άσκησε στις 30.10.1974 αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, βλ. το Βήμα της 01.11.1974, σελ. 1 και την Καθημερινή της 01.11.1974, σελ. 1. Η αίτηση επρόκειτο να συζητηθεί στις 21.01.1975, εν τω μεταξύ όμως κατέστη άνευ αντικειμένου, λόγω της μεσολαβησάσης προφυλακίσεώς του. Βλ. σχετικώς το Βήμα της 21.01.1975, σελ. 1.

<sup>31</sup> Βλ. το Βήμα της 15.01.1975, σελ. 1 και 2.

<sup>32</sup> Βλ. το Βήμα της 21.01.1975, σελ. 1 και 2, και την Καθημερινή της 21.01.1975, σελ. 1.

το οποίο ίσχυε τότε (βλ. άρθ. 282 ΚΠΔ 1950 στην αρχική του μορφή), εφόσον εγεννώντο σοβαρές υπόνοιες ενοχής του κατηγορουμένου, διετάσσετο πάντοτε η προφυλάκιση αυτού. Μόνο μετά την τροποποίηση του άρθ. 282 ΚΠΔ με τον ν. 1128/1981 και την αντικατάσταση της προφυλακίσεως από την προσωρινή κράτηση, προβλέφθηκε ότι προϋπόθεση της τελευταίας, πέρα από την ύπαρξη αποχρωσών ενδείξεων ενοχής, είναι είτε ο κίνδυνος τελέσεως νέων κακουρηγημάτων ή πλημμελημάτων είτε ο κίνδυνος φυγής του κατηγορουμένου ή η ιδιαίτερη επικινδυνότητα αυτού.

Είχε πλέον έρθει η ώρα του Δικαστικού Συμβουλίου. Το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών επελήφθη της υποθέσεως πρώτα απ' όλα κατόπιν προσφυγών των κατηγορουμένων κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως. Με τις προσφυγές αυτές οι κατηγορούμενοι έθεσαν ενώπιον του Συμβουλίου το σύνολο των νομικών επιχειρημάτων τους, τα οποία αφορούσαν τη νομιμότητα της διώξεως, όπως ήταν κυρίως το ζήτημα της δικαιοπαγωγικής ικανότητας της «επανάστασης», το ζήτημα της αμνηστίας κλπ. Έτσι το Συμβούλιο Εφετών, με τα βουλεύματα τα οποία εξέδωσε επί των προσφυγών αυτών, κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα δυσχερή νομικά προβλήματα της υποθέσεως αυτής, στα οποία θα γίνει αναφορά στη συνέχεια.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει ιδιαίτερα να εξαρθεί ο ρόλος του τότε εισαγγελέως εφετών και Υφηγητή της Νομικής Σχολής Αθηνών, *Κωνσταντίνου Σταμάτη*, στην αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών κατά τη διάρκεια της προδικασίας<sup>33</sup>. Ο Σταμάτης, ο οποίος στη συνέχεια, μαζί με τον Σπ. Κανίνια, υπήρξε και ο εισαγγελεύς της έδρας στη δίκη ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου, με τις αναλυτικές και ιδιαίτερα τεκμηριωμένες βιβλιογραφικά προτάσεις του προς το Συμβούλιο Εφετών, οι οποίες δεν αφορούσαν μόνο θέματα Ποινικού Δικαίου και Ποινικής Δικονομίας, αλλά και πρωτόγνωρα και δη δυσχερέστατα στην αντιμετώπισή τους ζητήματα από το πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου, συνετέλεσε τα μέγιστα στην επιτυχή αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών κατά το στάδιο της προδικασίας. Όταν, λοιπόν, η υπόθεση ήχθη στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, τα σημαντικότερα νομικά ζητήματα της υποθέσεως είχαν ήδη σε μεγάλο βαθμό αντιμετωπισθεί και επιλυθεί.

Τελικώς το Συμβούλιο Εφετών με τα βουλεύματά του, υπ' αρ. 118/1975<sup>34</sup> και 175/1975<sup>35</sup> απέρριψε τις προσφυγές κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως. Στη συνέχεια, με το υπ' αρ. 414/1975 βούλευμά του<sup>36</sup>, παρέπεμψε 24 από τους κατηγορουμένους, τους οποίους θεώρησε «πρωταίτιους» των πράξεων του κατηγορητηρίου, στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών<sup>37</sup>. Κατά του βουλεύματος αυτού πολλοί κατηγορούμενοι άσκησαν αναιρέσεις ενώπιον

<sup>33</sup> Για την προσωπικότητα και το έργο του Κωνσταντίνου Σταμάτη, ο οποίος στη συνέχεια έγινε αφενός μεν Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, αφετέρου δε τακτικός Καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Ν. Ανδρουλάκη, «Κωνσταντίνος Σταμάτης (1919-1992)», σε: *ΜΝΗΜΗ II I. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη, Χρ. Μπάκα*, 1996, τ. Α', σελ. XXIII επ. Βλ. επίσης τις σχετικές πληροφορίες στην ιστοσελίδα της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου, διαθέσιμες στο [link](#).

<sup>34</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/140 = ΝοΒ 23.541 = ΤοΣ 1/1975, σελ. 326 επ. Εισηγητής στο Συμβούλιο Εφετών ήταν ο Εφέτης Σπυρίδων Σταμούλης.

<sup>35</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/227 (συνοπτικά). Πιο εκτεταμένα αποσπάσματα από το βούλευμα έχουν δημοσιευθεί στο ΝοΒ 23.552. Εισηγητής ήταν ο Εφέτης Σ. Σταμούλης.

<sup>36</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/324 = ΝοΒ 23.556 = ΤοΣ τ. 1, σελ. 433 επ. Το πλήρες κείμενο του βουλεύματος αυτού δημοσιεύθηκε και στο Βήμα της 24.05.1975, σελ. 7-10. Εισηγητής ήταν ο Εφέτης Παναγιώτης Λογοθέτης.

<sup>37</sup> Τα λοιπά βουλεύματα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών σχετικά με την υπόθεση εκείνη ήταν: α. το υπ' αρ.

του Αρείου Πάγου<sup>38</sup>. Τις αναιρέσεις αυτές απέρριψε η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της<sup>39</sup>, το οποίο εξεδόθη μετά από πρόταση του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου *Ευσταθίου Μπλέτσα*, και έτσι η παραπομπή των κατηγορουμένων στο ακροατήριο κατέστη αμετάκλητη.

#### 4. Η ΔΙΚΗ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΠΕΝΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΦΕΤΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΚΗ

Έφτασε, λοιπόν, η 28η Ιουλίου 1975. Την ημέρα εκείνη ξεκίνησε η δίκη ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών. Πρόεδρος του Δικαστηρίου ήταν ο Εφέτης Ιωάννης Ντεγιάννης, τα λοιπά δε τακτικά μέλη της συνθέσεως ήταν οι Εφέτες Παναγιώτης Λογοθέτης, Παναγιώτης Κωνσταντινόπουλος, Ιωάννης Γρίβας και Γεώργιος Πλαγιαννάκος<sup>40</sup>. Εισαγγελείς της έδρας ήταν οι Κωνσταντίνος Σταμάτης και Σπυρίδων Κανίνιας<sup>41</sup>. Στο εδώλιο κάθισαν 20 από τους 24 παραπεμφθέντες κατηγορουμένους. Τρεις από τους παραπεμφθέντες φυγοδικούσαν (Π. Κωτσέλης, Ι. Παλαιολόγος και Κ. Ασλανίδης), ενώ ως προς τον Θ. Θεοφιλογιαννάκο χωρίσθηκε η δίκη, επειδή στις 7 Αυγούστου 1975 θα εδικάζετο στο Στρατοδικείο για την υπόθεση των βασιανιστηρίων<sup>42</sup>. Οι κατηγορίες, σύμφωνα με το παραπεμπτικό βούλευμα, ήταν:

---

150/1975 (ΠοινΧρ. ΚΕ/222 = ΝοΒ 23.548), με το οποίο απερρίφθη ως απαράδεκτη, λόγω μη διορισμού αντικλήτου, η αίτηση προσωρινής απολύσεως προφυλακισθέντος κατηγορουμένου· β. το υπ' αρ. 173/1975 (ΠοινΧρ ΚΕ/223 = ΝοΒ 23.549), με το οποίο επελύθη υπέρ του ανακριτή διαφωνία του με κατηγορούμενο σχετικά με το αν θα έπρεπε να ληφθούν απολογίες και από συγκατηγορούμενους, κατά των οποίων δεν προέκυπταν αποχρώσεις ενδείξεις ενοχής· και γ. το υπ' αρ. 174/1975 (ΠοινΧρ ΚΕ/225 = ΝοΒ 23.550), με το οποίο απεβλήθησαν από την πολιτική αγωγή οι μηνυτές στην υπό κρίσιν υπόθεση, κριθέντος ότι αυτοί δεν ήταν αμέσως ζημιωθέντες από τα εγκλήματα της εσχάτης προδοσίας και της στάσεως, τα οποία στρέφονται αντίστοιχα το μεν κατά της εσωτερικής τάξεως της πολιτείας, το δε κατά της στρατιωτικής πειθαρχίας. Πάντως ο Κ. Σταμάτης, στη σύμφωνη πρότασή του προς το Συμβούλιο Εφετών, αναφερόμενος στους μηνυτές των οποίων προτείνεται η αποβολή από τη διαδικασία, δεν παρέλειψε να εξάρει «τας σημαντικά υπηρεσίας τας οποίας προσέφερον ούτοι εν προκειμένω, διά της υποβολής των υπό κρίσιν ήδη μηνύσεών των, βάσει των οποίων ησκήθη η ποινική δίωξις διά τας προαναφερθείσας αξιοποιήσιμους πράξεις». Σε όλες τις περιπτώσεις τις οποίες έκρινε το Συμβούλιο Εφετών την περίοδο εκείνη, Πρόεδρος του Συμβουλίου ήταν ο Πρόεδρος Εφετών Γεώργιος Κατσίκας, ενώ όλες οι εισαγγελικές προτάσεις προς το Συμβούλιο είχαν υποβληθεί, όπως προαναφέρθη, από τον Κωνσταντίνο Σταμάτη.

<sup>38</sup> Σύμφωνα με την Καθημερινή της 03.07.1975, σελ. 1, αναιρέσεις άσκησαν οι Γ. και Κ. Παπαδόπουλος, Γ. Ζωιτάκης, Θ. Θεοφιλογιαννάκος, Δ. Ιωαννίδης, Κ. Καρύδας, Ι. Λαδάς, Ν. Μακαρέζος, Α. Λέκκας, Στ. Παττακός, Ν. Ντερτιλής, Μ. Ρουφογάλης, Αλ. Χατζηπέτρος και Α. Τσάκας.

<sup>39</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/413 = ΝοΒ 23.791. Το βούλευμα αυτό εξεδόθη στις 02.07.1975. Βλ. το Βήμα της 03.07.1975, σελ. 1 και την Καθημερινή της 03.07.1975, σελ. 1. Στη σύνθεση της Ολομελείας προήδρευσε ο Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Κ. Ζαχαρής. Εισηγητής ήταν ο Αρεοπαγίτης Κ. Κουνουγέρης.

<sup>40</sup> Αναπληρωματικά μέλη ήταν οι Εφέτες Η. Γιαννόπουλος και Δ. Τζούμας. Βλ. το Βήμα της 27.07.1974, σελ. 1.

<sup>41</sup> Ο Ιωάννης Ντεγιάννης, μετά από αρκετά χρόνια, συνέγραψε βιβλίο με τίτλο «Η δίκη», δημοσιευθέν το 1990, στο οποίο περιγράφει τη διεξαχθείσα δίκη από τη δική του σκοπιά. Στη σελ. 34 του βιβλίου του αναφέρει για τα λοιπά μέλη της συνθέσεως: «Οι τέσσερις άλλοι εφέτες, ότι καλύτερο υπήρχε εκείνο τον καιρό στο Εφετείο Αθηνών... Η κατοπινή τους σταδιοδρομία –έφθασαν όλοι στις κορυφές του Αρείου Πάγου– το αποδεικνύει. Της ίδια αξίας ήταν οι δύο εισαγγελείς, ο Κώστας Σταμάτης, αργότερα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο και εισαγγελέας Αρείου Πάγου, και ο Σπύρος Κανίνιας». Για τον Ι. Ντεγιάννη βλ. και το αυτοβιογραφικό ντοκυμανταίρ από την εκπομπή «Μονόγραμμα» της ΕΡΤ από το 1982, διαθέσιμο στο [link](#), καθώς και την εκπομπή του Άρη Σκιαδόπουλου, «Νυχτερινός Επισκέπτης» από το 1994, διαθέσιμο στο [link](#).

<sup>42</sup> Τελικώς ο Θεοφιλογιαννάκος δικάσθηκε χωριστά από το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών και κατεδικάσθη στις

α) της στάσεως, συνισταμένης εις το ότι την 21η Απριλίου 1967 οι κατηγορούμενοι έλαβαν τα όπλα χωρίς άδεια και προέβησαν σε βιαιοπραγίες κατά προσώπων και πραγμάτων, ταρασσοντας την κοινή ψυχία και ειρήνη και ειδικότερα ότι κινητοποίησαν στην Αθήνα άρματα μάχης, μονάδες πεζικού και καταδρομών, καθώς και την ΕΣΑ, και έτσι περιόρισαν τον τότε Βασιλέα Κωνσταντίνο στα ανάκτορα του Τατοΐου, ενώ συνέλαβαν τον τότε πρωθυπουργό Παν. Κανελλόπουλο, καθώς και πληθώρα άλλων πολιτικών, στρατιωτικών και λοιπών πολιτών. Την πράξη δε αυτή εκατηγορούντο ότι είχαν τελέσει με τις επιβαρυντικές περιστάσεις του άρθρου 63 ΣΠΚ, ως υποκινητές και τεθέντες επί κεφαλής, γεγονός το οποίο επέσυρε την ποινή του θανάτου.

β) της εσχάτης προδοσίας, η οποία συνίστατο εις το ότι την 21η Απριλίου 1967 οι κατηγορούμενοι αα) παρεκώλυσαν τον Βασιλέα από την άσκηση της συνταγματικής του εξουσίας και τον εξηνάγκασαν να επιχειρήσει πράξη η οποία απέρρευε από την εξουσία του αυτή και ειδικότερα ότι τον εστέρησαν από την εξουσία του να συγκαλέσει τους εκλογείς σε εκλογές, να συγκαλέσει τη Βουλή και να διορίσει Κυβέρνηση, απειράθησαν να τον εξαναγκάσουν να διορίσει Κυβέρνηση υπό τον Γρηγόριο Σπαντιδάκη και τελικώς τον εξηνάγκασαν να διορίσει Κυβέρνηση υπό τον Κωνσταντίνο Κόλλια και ββ) μετέβαλαν το πολίτευμα από αυτό της βασιλευομένης δημοκρατίας στο καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967, εγκαθιδρύοντας Κυβέρνηση μη στηριζόμενη στην εμπιστοσύνη της Βουλής, κατά παράβαση των σχετικών θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος.

Η διαδικασία ενώπιον του Εφετείου διήρκεσε μέχρι το τέλος του Αυγούστου 1975<sup>43</sup>. Το Σάββατο 23 Αυγούστου το Δικαστήριο δημοσίευσε την απόφασή του, με αριθμό 477/1975<sup>44</sup>. Το Δικαστήριο κήρυξε ενόχους 18 κατηγορουμένους και αθώωσε δύο, τους Κ. Καρύδα και Αλ. Χατζηπέτρο, λόγω αμφιβολιών. Σε ό,τι αφορά το αδίκημα της στάσεως, η τριανδρία Παπαδόπουλος, Μακαρέζος, Παττακός εκηρύχθησαν ένοχοι στάσεως, ως υποκινητές και επί κεφαλής αυτής. Οι λοιποί κατηγορούμενοι εκηρύχθησαν ένοχοι στάσεως, χωρίς όμως τις επιβαρυντικές αυτές περιστάσεις. Περαιτέρω, και οι 18 εκηρύχθησαν ένοχοι εσχάτης προδοσίας.

Είχε έρθει πια η ώρα των ποινών. Η απόφαση ήταν μονόδρομος για τους τρεις πρωταιτίους, οι οποίοι είχαν κηρυχθεί ένοχοι ως υποκινητές και επί κεφαλής στάσεως: Θάνατος και καθαίρεση για

---

03.03.1976 σε κάθειρξη 6 ετών για εσχάτη προδοσία, ενώ αθωώθηκε για την κατηγορία της στάσεως. Βλ. την Καθημερινή της 04.03.1976, σελ. 2.

<sup>43</sup> Τα πλήρη πρακτικά της δίκης έχουν δημοσιευθεί σε: Γ. Βούλτεψης/Π. Ροδάκης, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Α-Γ. Εκτενή αποσπάσματα από τα πρακτικά βλ. επίσης στον τόμο: Β. Καρδάσης/Α. Ψαρομπλιγκου (επιμ.), *Οι δίκες της Χούντας*, έκδ. της εφημ. Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2010, σειρά «Ιστορικά», καθώς και στο βιβλίο της Λ. Δουκίδου, *Πώς φτάσαμε στη δικτατορία του '67*, 2012.

<sup>44</sup> Εκτενή αποσπάσματα από την απόφαση έχουν δημοσιευθεί στα Ποινικά Χρονικά του 1975 (τόμος ΚΕ'), σελ. 671 επ., από δε τις εισαγγελικές αγορεύσεις στις σελ. 684 επ. Τα πλήρη κείμενα ευρίσκονται σε Γ. Βούλτεψη/Π. Ροδάκη, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Γ': οι εισαγγελικές αγορεύσεις επί της ενοχής στις σελ. 1158 επ.· οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπερασπίσεως Αρ. Παλαιολογόπουλου, Ευστ. Λιβιεράτου, Δ. Κοσμόπουλου, Θ. Ανέστη, Θ. Παπασταθόπουλου, των εξ επαγγέλματος διορισθέντων Αντ. Στάθη, Π. Σφαλαγγάκου και Γ. Παπαϊωάννου και του Αθ. Διαλυνά, συνηγόρου υπερασπίσεως του Γκαντώνα, αλλά και εξ επαγγέλματος διορισθέντος για τους υπολοίπους, στις σελ. 1196 επ.· το σκεπτικό της αποφάσεως επί της ενοχής στις σελ. 1223 επ.· το διατακτικό της αποφάσεως επί της ενοχής στις σελ. 1252 επ.· οι εισαγγελικές αγορεύσεις, καθώς και οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπερασπίσεως επί των ποινών στις σελ. 1258 επ.· το σκεπτικό της αποφάσεως επί των ποινών στις σελ. 1260 επ. και, τέλος, το διατακτικό της αποφάσεως επί των ποινών στις σελ. 1263 επ.

τη στάση<sup>45</sup>, καθώς και ισόβια κάθειρξη για την εσχάτη προδοσία. Από τους λοιπούς κατηγορουμένους, 8 εξ αυτών, οι Γρηγόριος Σπαντιδάκης, Γεώργιος Ζωιτάκης, Δημήτριος Ιωαννίδης, Ιωάννης Λαδάς, Αντώνιος Λέκκας, Μιχαήλ Ρουφογάλης, Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος και Μιχαήλ Μπαλόπουλος, τιμωρήθηκαν με ποινές ισόβιου καθειρήξεως. Οι λοιποί κατεδικάσθησαν σε πρόσκαιρες στερητικές της ελευθερίας ποινές<sup>46</sup>.

Κάτι το οποίο δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό είναι ότι στην απόφαση του Πενταμελούς Εφετείου υπήρξαν αρκετές μειοψηφίες, ως προς επιμέρους ζητήματα. Τούτο σήμερα ίσως προκαλεί κατ' αρχάς έκπληξη, δεδομένου ότι κατά την προφορική απαγγελία της αποφάσεως, όπως αυτή έχει διασωθεί μέσα από οπτικοακουστικά τεκμήρια, ο Ιωάννης Ντεγιάννης δεν ακούεται να αναφέρει τη γνώμη της μειοψηφίας. Ούτε, όμως, στις εφημερίδες της εποχής αναφέρεται η ύπαρξη μειοψηφιών στην καταδικαστική απόφαση<sup>47</sup>. Η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στα ακόλουθα: Η υποχρέωση δημοσιεύσεως της γνώμης της μειοψηφίας προβλέφθηκε για πρώτη φορά με το ισχύον Σύνταγμα, στο άρθρο 93 παρ. 3. Μέχρι τότε οι μειοψηφίες δεν εδημοσιεύοντο. Όταν, λοιπόν, στις 23 Αυγούστου 1975 απαγγέλθηκαν οι αποφάσεις του Εφετείου περί ενοχής και περί ποινής, είχε μεν τεθεί σε ισχύ το νέο Σύνταγμα, αλλά δεν είχε ακόμη ψηφισθεί ο εκτελεστικός νόμος για την παραπάνω διάταξη. Το θέμα της δημοσιεύσεως της μειοψηφίας ρυθμίσθηκε μερικές εβδομάδες αργότερα, με τα άρθρα 35-38 του ν. 184/1975, ο οποίος δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 30.09.1975<sup>48</sup>. Έτσι, όταν δημοσιεύθηκε ο νόμος αυτός, προσαρτήθηκε στην απόφαση, κατ' εφαρμογήν της μεταβατικής διατάξεως του άρθ. 38, ιδιαίτερο έγγραφο με τις μειοψηφίες<sup>49</sup>.

Από τις παραπάνω μειοψηφίες αξίζει, μεταξύ άλλων, να αναφερθεί ότι α) κατά τη γνώμη ενός εφέτη, όλοι οι καταδικασθέντες κατηγορούμενοι δεν έπρεπε να καταδικασθούν για στάση, αλλά για ένωση προς στάση (άρθ. 65 ΣΠΚ 1941), πράξη η οποία συνεπήγετο την επιβολή μειωμένης ποινής σε σχέση με την τετελεσμένη στάση του άρθ. 63 ΣΠΚ, γεγονός το οποίο θα είχε ως συνέπεια ότι στους υποκινητές δεν μπορούσε να επιβληθεί η ποινή του θανάτου<sup>50</sup>, β) κατά τη γνώμη ενός εφέτη, ο Δημ. Ιωαννίδης έπρεπε να τιμωρηθεί και αυτός ως ένοχος στάσεως κατά το κατηγορητήριο, δηλαδή με τις επιβαρυντικές περιστάσεις ότι ήταν υποκινητής και είχε τεθεί επί κεφα-

<sup>45</sup> Όπως προαναφέρθη, το άρθ. 63 του τότε ισχύοντος ΣΠΚ προέβλεπε για τους υποκινητές και τους επί κεφαλής της στάσεως αποκλειστικά την ποινή του θανάτου (καθώς και καθάρση), χωρίς να προβλέπεται διαζευκτικά η δυνατότητα επιβολής καθειρήξεως.

<sup>46</sup> Οι Οδυσσέας Αγγελής και Νικόλαος Ντερτιλής σε συνολική ποινή καθειρήξεως 20 ετών, οι Στέφανος Καραμπέρης και Νικόλαος Γκαντώνας σε συνολική ποινή καθειρήξεως 15 ετών, ο Γεώργιος Κωνσταντόπουλος σε συνολική ποινή καθειρήξεως 12 ετών, ο Ευάγγελος Τσάκας σε συνολική ποινή καθειρήξεως 8 ετών και ο Δημήτριος Σταματελόπουλος σε συνολική ποινή φυλακίσεως 5 ετών. Αυτός ήταν και ο μόνος κατηγορούμενος στον οποίο το δικαστήριο ανεγνώρισε τη συνδρομή ελαφρυντικών περιστάσεων και δη του προτέρου εντίμου βίου, της ειλικρινούς μεταμέλειας και της μεταγενέστερης καλής συμπεριφοράς (άρθ. 84 παρ. 2 περ α', δ' και ε' Π.Κ.).

<sup>47</sup> Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1 και 3, και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1 και 3.

<sup>48</sup> ΦΕΚ Α' 210.

<sup>49</sup> Στο κείμενο της αποφάσεως, όπως αυτό δημοσιεύθηκε στα Ποινικά Χρονικά, οι μειοψηφίες δεν έχουν καταχωρισθεί. Αυτές έχουν περιληφθεί σε: Γ. Βούλτεψης/Π. Ροδάκης, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Γ', σελ. 1265 επ. Βλ. επίσης Τα Νέα της 02.10.1975, σελ. 16.

<sup>50</sup> Βλ. για τη μειοψηφία αυτή και Γ. Ντεγιάννη, *Η δίκη*, ό.π., σελ. 192.

λής, πράγμα το οποίο θα συνεπήγετο υποχρεωτικά την ποινή του θανάτου και γι' αυτόν, γ) κατά τη γνώμη ενός εφέτη, δεν έπρεπε να επιβληθεί η ποινή του θανάτου ούτε στους καν στους τρεις υποκινητές και επί κεφαλής της στάσεως, Παπαδόπουλο, Παττακό και Μακαρέζο, διότι η στάση ήταν πολιτικό έγκλημα, ως προς το οποίο απηγορεύετο η επιβολή της ποινής του θανάτου, κατά το άρθρ. 7 παρ. 3 του Συντάγματος και δ) κατά τη γνώμη δύο εφετών, στους Σπαντιδάκη και Ζωιτάκη έπρεπε, αντί της ποινής της ισόβιου καθείρξεως για την πράξη της εσχάτης προδοσίας, να επιβληθεί πρόσκαιρη κάθειρξη 20 ετών –επομένως τα ισόβια στους δύο αυτούς κατηγορουμένους επεβλήθησαν με την οριακή πλειοψηφία 3-2<sup>51</sup>.

Τελικά, οι επιβληθείσες θανατικές ποινές δεν εξετελέσθησαν. Λίγες μόλις ώρες μετά την απαγγελία της αποφάσεως, η Κυβέρνηση ανακοίνωσε την πρόθεσή της να εκκινήσει τη διαδικασία για την απονομή χάριτος («τον μετριασμόν των ποινών») στους τρεις καταδικασθέντες<sup>52</sup>. Στο ζήτημα αυτό, το οποίο την εποχή εκείνη δημιούργησε σωρεία αντιδράσεων, θα γίνει αναφορά στη συνέχεια του παρόντος.

Σε ό,τι αφορά τα ένδικα μέσα κατά της αποφάσεως του Εφετείου, θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι την εποχή εκείνη δεν επετρέπετο έφεση κατά των καταδικαστικών αποφάσεων για κακουργήματα<sup>53</sup>. Το μόνο ένδικο μέσο, το οποίο επετρέπετο, ήταν η αναίρεση. Πράγματι, κάποιιο από τους κατηγορουμένους άσκησαν αναίρεσεις, οι οποίες, όμως, απερρίφθησαν με την υπ' αρ. 59/1976 απόφαση του Αρείου Πάγου<sup>54</sup>.

Έτσι έπεσε η αυλαία της διαδικασίας, η οποία οδήγησε στη δίωξη και καταδίκη των πρωταιτίων της επταετούς δικτατορίας στη χώρα μας.

## II. ΤΑ ΚΡΙΣΙΜΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Πολλά ήταν τα νομικά ζητήματα τα οποία ετέθησαν στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας κατά των πρωταιτίων της χούντας. Αναγκαστικά στην παρούσα εργασία μπορούν να θιγούν μερικά μόνο από αυτά. Ο γράφων επιλέγει εκείνα στα οποία υπήρξε κάποιας μορφής κυβερνητική ανάμιξη, αφενός μεν λόγω της σπουδαιότητάς τους, αφετέρου δε, διότι αυτά είναι κρίσιμα για να αξιολογηθεί ο συνολικά δίκαιος χαρακτήρας της διαδικασίας.

<sup>51</sup> Τα ονόματα των δικαστών οι οποίοι μειοψηφούσαν δεν εδημοσιεύοντο την εποχή εκείνη (βλ. το άρθρ. 35 παρ. 1 εδ. α' του ν. 184/1975). Η υποχρέωση δημοσιεύσεως και των ονομάτων των μειοψηφούντων εισήχθη αργότερα, με το άρθρ. 40 του ν. 2172/1993 (ΦΕΚ Α' 207 της 16.12.1993). Είναι όμως γνωστό ότι ο εφέτης ο οποίος μειοψήφησε για την επιβολή της ποινής του θανάτου σε σχέση με το έγκλημα της στάσεως ήταν ο Γεώργιος Πλαγιαννάκος. Βλ. τις σχετικές πληροφορίες από την ιστοσελίδα της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου (ο Γ. Πλαγιαννάκος την περίοδο 1989-1993 διετέλεσε Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου), στο [link](#).

<sup>52</sup> Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1.

<sup>53</sup> Η δυνατότητα ασκήσεως εφέσεως στα κακουργήματα προβλέφθηκε το πρώτον με τον ν. 969/1979 (ΦΕΚ Α' 220 της 20.09.1979), ο οποίος όρισε (βλ. άρθρα δεύτερο και δέκατο τέταρτο) ότι οι εφέσεις κατά των αποφάσεων των Πενταμελών Εφετείων θα εκδικάζοντο από το Επταμελές Εφετείο. Βλ. σχετικώς Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», ό.π., αρ. 51.

<sup>54</sup> ΠοινΧρ ΚΣΤ/536.

## 1. Η ΑΡΧΗ «ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΑΣΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ ΔΙΚΑΙΟΝ»

### Α. Η ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟ Δ' ΨΗΦΙΣΜΑ

Την ποινική διαδικασία κατά των πρωταιτίων τη διακρίνει στα αρχικά της στάδια μια αγωνία: Μήπως με βάση την αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» κριθεί ότι δεν είναι δυνατή η δίωξη όσων συνέπραξαν στην ανατροπή του πολιτεύματος το 1967. Ο φόβος αυτός δεν ήταν αβάσιμος.

Η θέση ότι η επικρατήσασα επανάσταση δημιουργεί δίκαιον είχε πράγματι υποστηριχθεί στην ελληνική συνταγματική θεωρία. Έγραφε το 1925 ο Χρήστος Σγουρίτσας<sup>55</sup>:

«Από της απόψεως της εννόμου τάξεως μιας πολιτείας κρινομένη νυν η επανάστασις εμφανίζεται ευθύς εξ αρχής ως εν θεώρατον έγκλημα, μία αναμφισβήτητος και βιαία παραβίασις του ισχύοντος δικαίου. Διά της επαναστάσεως η έννομος τάξις ανατρέπεται και επί τη βάσει ταύτης κυβερνώσαι τάξεις καθαιρούνται. Παλαιοί νόμοι αφανίζονται και εις την αφάνειαν παρασύρουν πολλάκις και ανθρωπίνας υπάρξεις, αι οποίαι είχαν την αφέλειαν να πιστεύουν εις την αιωνιότητα αυτών»<sup>56</sup>.

«Αλλά το αξιόποινον των επαναστατών είναι υπό αίρεσιν. Εάν κατορθώση η νομίμως άρχουσα τάξις να διατηρηθή και να καταπνίξη την αποπειραθεισαν επανάστασιν, τότε βεβαίως ισχύουν τα άρθρα του ποινικού νόμου, εάν όμως η επανάστασις επιτύχη, τότε και τα άρθρα του ποινικού νόμου δεν λειτουργούν, διότι διά τας επιτυχίας της επαναστάσεως τίθεται η υφισταμένη έννομος τάξις εκτός ισχύος και επί της θέσεως αυτής μία νέα αναμένεται. Ο χθεσινός επαναστάτης μεταβάλλεται εις κυρίαρχον, παραμερίζει τον τίτλον του εσχάτου προδότου και λαμβάνει τον τίτλον του σωτήρος»<sup>57</sup>.

«Εάν όμως η επανάστασις επεκράτησε, τότε ιδρύεται νέον δίκαιον δι' όλους υποχρεωτικόν, του οποίου η ισχύς άρχεται, αφ' ης εποχής η επανάστασις εμφανισθή ως κυριαρχούσα και ικανή να επιβάλει τας θελήσεις της. Τότε παύει και το αξιόποινον των μελών της και άρχεται τούτο των εις τας θελήσεις της αντιτιθεμένων. Οι έσχατοι προδόται της χθες είναι οι νομοταγείς της σήμερα, και οι νομοταγείς κατά την παλαιάν έννομον τάξιν κηρύσσονται έσχατοι προδόται, εάν αποτολήσουν αντίστασιν κατά του νέου νομίμου καθεστώτος»<sup>58</sup>.

Αυτές οι σκέψεις δεν ήσαν απλές θεωρητικές κατασκευές. Η αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» είχε γίνει δεκτή στο παρελθόν και από την ελληνική νομολογία. Ιδίως, όμως, είχε γίνει δεκτή από την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου επί δικτατορίας, με δύο αποφάσεις οι οποίες ανεφέροντο στο καθεστώς της 21.04.1967:

Με την υπ' αρ. 496/1970 απόφαση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου<sup>59</sup> είχε γίνει δεκτό ότι η ΚΔ'/1968 συντακτική πράξη «περί εξυγιάνσεως της τακτικής δικαιοσύνης» «έχει πλήρη ισχύν, ως εκδοθείσα υπό Κυβερνήσεως προερχομένης εξ επαναστάσεως, ήτις επικρατήσασα εδημιούργησε δίκαιον, και κυρωθείσα δια του επακολουθήσαντος και ισχύοντος ήδη συντάγματος (άρθρον 136 § 2)». Εννοείται εδώ το δικτατορικό «Σύνταγμα» του 1968.

<sup>55</sup> Χ. Σγουρίτσας, *Επανάστασις, Πολιτεία και Δίκαιον*, 1925.

<sup>56</sup> *Ibidem*, σελ. 225.

<sup>57</sup> *Ibidem*, σελ. 226 επ.

<sup>58</sup> *Ibidem*, σελ. 265.

<sup>59</sup> ΠοινΧρ ΚΑ/48, με εισαγγελική αγόρευση Π. Θεράπου.

Περαιτέρω, με την υπ' αρ. 753/1973 απόφαση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου<sup>60</sup> είχε κριθεί ότι η κατάργηση της βασιλείας και η εγκαθίδρυση «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας» επί δικτατορίας απετέλεσαν επανάσταση και συνεπώς η σχετική συντακτική πράξη της 01.06.1973 ήταν ισχυρή.

Ήταν, λοιπόν, υπαρκτό το ενδεχόμενο να οδηγηθεί η δικαστική κρίση, και στην περίπτωση της δίκης κατά των πρωταιτών της δικτατορίας, σε ένα παρόμοιο αποτέλεσμα. Πράγματι, στο υπόμνημα το οποίο ο Γ. Παπαδόπουλος υπέβαλε στις 30.10.1974 ενώπιον της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών, όταν επέκειτο η άσκηση της ποινικής διώξεως, επεκαλέσθη την αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον», ισχυρίσθηκε δε ότι την 21.04.1967 έλαβε χώρα επανάσταση και, άπαξ και αυτή επέτυχε, δεν μπορεί αυτή να έχει αξιόποινo χαρακτήρα ως εσχάτη προδοσία. Και μπορεί μeν η Ολομέλεια του Εφετείου να μην έλαβε θέση επί του ισχυρισμού αυτού, πλην όμως το ενδεχόμενο της εκ νέου υποβολής του παρέμενε και έπρεπε να αντιμετωπισθεί διότι πλησίαζε η ώρα των απολογιών των κατηγορουμένων και η επακολουθούσα κρίση περί της προφυλακισέως τους. Εθεωρείτο δε βέβαιον ότι ο σχετικός ισχυρισμός θα προβάλλετο στο στάδιο αυτό.

Φθάσαμε έτσι στο ιστορικό Δ' ψήφισμα της Βουλής της 15/18.01.1975 «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων»<sup>61</sup>. Στο προοίμιο και το άρθρο 1 του ψηφίσματος ανεγράφοντο τα ακόλουθα:

«Η Ε' ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Έχουσα υπ' όψει:

Το από 19/24 Δεκεμβρίου 1974 Ψήφισμα αυτής «περί ψηφίσεως και εκδόσεως ψηφισμάτων υπό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κλπ.».

Εκφράζουσα την θέλησιν του κυρίαρχου Λαού ως αυτή εξεδηλώθη διά των ελευθέρων εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974, διαπνεομένη από απόλυτον σεβασμόν πρὸς τα ανθρώπινα δικαιώματα και ακλόνητον πίστιν πρὸς τας δημοκρατικές αρχάς, εις ας ο Ελληνικός Λαός ενέμεινεν απαρασαλεύτως, μή ενδώσας ουδ' επί στιγμήν εις την τυραννίαν,

Διακηρύσσει:

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ

Ψηφίζει:

Άρθρον 1.

Το στασιαστικόν κίνημα της 21ης Απριλίου 1967, έργον ομάδος αξιωματικών και η εκ τούτου προελθούσα κατάστασις μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974, απετέλεσαν πραξικόπημα, δι' ου εσκοπείτο ο σφετερισμός της εξουσίας και των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Λαού. Αι εξ αυτών απορρέυσασαι Κυβερνήσεις ήσαν Κυβερνήσεις βίας».

<sup>60</sup> ΝοΒ 21 (1973), σελ. 1355, όπου και η σύμφωνη εισαγγελική αγόρευση του Π. Θεράπου.

<sup>61</sup> ΦΕΚ Α' 6 της 18.01.1975. Είχε προηγηθεί, στις 07.01.1975, σχέδιο ψηφίσματος το οποίο είχε καταθέσει η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις, με παρόμοιο σε πολλά σημεία περιεχόμενο, βλ. σχετικώς το Βήμα της 08.01.1975, σελ. 2. Πολλές από τις προτάσεις του σχεδίου της Ε.Κ.Ν.Δ. υιοθέτησε η Κυβέρνηση με το δικό της σχέδιο το οποίο υπέβαλε στη Βουλή και απετέλεσε τον κορμό του Δ' Ψηφίσματος. Ακόμη ενωρίτερα, κατά την πρώτη ημέρα λειτουργίας της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στις 09.12.1974, το ΠΑΣΟΚ είχε και αυτό καταθέσει σχέδιο ψηφίσματος, με το οποίο το στρατιωτικό κίνημα της 21.04.1967 χαρακτηριζόταν σαν «στυγνό πραξικόπημα», βλ. το Βήμα της 10.12.1974, σελ. 2.

Έτσι η Βουλή, με το παραπάνω ψήφισμα, το οποίο είχε *συνταγματικό χαρακτήρα*, αντιμετώπισε την ένσταση των κατηγορουμένων και διεκήρυξε ότι η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη, επομένως απερρίφθη η θέση ότι την 21.04.1967 έλαβε χώρα επανάσταση η οποία δημιούργησε δίκαιο. Έτι περαιτέρω, η Βουλή, με το άρθ. 1 του ψηφίσματος, ρητά απεφάνθη ότι το κίνημα της 21.04.1967, αλλά και η κατάσταση η οποία προήλθε από αυτό μέχρι την 23.07.1974, δεν απετέλεσαν επανάσταση, αλλά πραξικόπημα, οι δε Κυβερνήσεις της επταετίας υπήρξαν Κυβερνήσεις βίας. Ήταν η πρώτη φορά που το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 χαρακτηρίζετο «πραξικόπημα» σε επίσημο κείμενο.

Το άρθρο 1 του ψηφίσματος ψηφίσθηκε ομόφωνα, από όλες τις παρατάξεις της Βουλής. Έχει και τούτο μεγάλη σημασία, ενόψει των όσων ακολούθησαν.

## Β. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Είχε, λοιπόν, έρθει πια η ώρα της δικαστικής αξιολογήσεως του περί επαναστάσεως ισχυρισμού από το Συμβούλιο Εφετών. Με τις προσφυγές οι οποίες ασκήθηκαν κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως, προβλήθηκε πράγματι ο ισχυρισμός αυτός.

Ο εισαγγελεύς εφετών *Κωνσταντίνος Σταμάτης*, στην πληρέστατη και πολύ τεκμηριωμένη πρότασή του προς το Δικαστικό Συμβούλιο<sup>62</sup>, υπεστήριξε ότι για να παραγάγει η επανάσταση δίκαιο, θα πρέπει να έχει τη λαϊκή αναγνώριση και αποδοχή, διαφορετικά, αν βασίζεται απλώς στην ωμή εσωτερική δύναμη, τότε δεν υφίσταται επανάσταση, αλλά πραξικόπημα ή στάση, το οποίο δεν έχει δικαιοπαραγωγική ικανότητα.

«Η δικαιοπαραγωγική ικανότητα της επικρατήσασας επαναστάσεως βασίζεται μεν στην κανονιστική δύναμη του πραγματικού, κατά τη διδασκαλία του *Jellinek*, έχει όμως ως κοινωνιολογική βάση την τεκμαιρομένη από την επικράτησή της συνειδητή συγκατάθεση του κυρίαρχου λαού, άνευ της οποίας δεν δύναται να προκύψει αυτό το δικαιοπαραγωγικό αποτέλεσμα». Επομένως, «εάν εξακριβωθεί ότι οι πολίται χώρας τινός υπέκυψαν απλώς προ της ωμής εσωτερικής δυνάμεως, άνευ όμως της συγχρόνου πεποιθήσεως των επιτασσομένων ότι υποτάσσονται εις ακαταλύτους επιταγάς δικαίου, τότε πλέον συνάγεται το αναγκαίον συμπέρασμα ότι δεν ευρισκόμεθα προ επαναστάσεως δημιουργούσης νέον δίκαιον, αλλά προ εκτροπής εκ του πολιτεύματος, μη εκούσης όμως δικαιοπαραγωγικήν ικανότητα, ανεξαρτήτως του αν αυτή χαρακτηρίζεται ως πραξικόπημα, ή στάσις ή άλλως πως».

Στην προκειμένη περίπτωση, συνεχίζει ο *Σταμάτης*, απεδείχθη, όμως, από το υλικό της δικογραφίας, καταθέσεις μαρτύρων κλπ., ότι το καθεστώς της 21.04.1967 ουδέποτε επιδοκιμάσθηκε από τον ελληνικό λαό με ελεύθερη έκφραση της θελήσεώς του. Το ίδιο, δε, προκύπτει και από το Δ' Ψήφισμα, το οποίο έχει μεν *διαπιστωτικό χαρακτήρα*, αλλά διαπιστώνει με αυθεντική δύναμη τα διατρέξαντα γεγονότα: «Δεν κατέστησεν το ως είρηται ψήφισμα τα γενόμενα μη γεγονότα, αλλά απλώς των γεγονότων τούτων προέβη εις τον προσήκοντα χαρακτηρισμόν».

Με τις σκέψεις αυτές προτάθηκε η απόρριψη του ισχυρισμού<sup>63</sup>.

<sup>62</sup> Βλ. την εισαγγ. προτ. Κ. Σταμάτη στο βούλ. 118/1975 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, ΠοινΧρ. ΚΕ', σελ. 144 επ.

<sup>63</sup> Παρόμοιες σκέψεις εξέφρασε στη μελέτη του ο Γ. Κασιμάτης, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ΤοΣ 1/1975, σελ. 166 επ., 180 επ.

Το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών, με το υπ' αρ. 118/1975 βούλευμά του<sup>64</sup> διαφοροποιήθηκε από την πρόταση αυτή. Απέρριψε μεν, και αυτό, τον παραπάνω υπερασπιστικό ισχυρισμό, πλην όμως με το ακόλουθο σκεπτικό: Δέχθηκε, ακολουθώντας κατ' αρχάς την υποστηρικθείσα από τους κατηγορουμένους άποψη, ότι «το αξιόποινων των πράξεων των επαναστατών τελεί υπό αίρεσιν και εάν μεν η επανάστασις επικρατήσει, αι πράξεις αυτών αποβάλλουν τον επίσηγον ποινικόν των χαρακτήρα, διότι παράγουν πρωτογενές δίκαιον εν τη δημιουργουμένη νέα εννόμω τάξει...». Επανάσταση, σύμφωνα με το Συμβούλιο, είναι η «εκ των κάτω» επιχειρούμενη βίαια ανατροπή της υφισταμένης εννόμου τάξεως, προς εγκαθίδρυσιν νέας. Αντίθετα, πραξικόπημα είναι η «εκ των άνω» ανατροπή, υπό ομάδας ατόμων. Όμως η διάκριση αυτή δεν έχει πρακτική σημασία, διότι και το πραξικόπημα αποτελεί είδος επαναστάσεως και επομένως, οποιοδήποτε από τα δύο αν επικρατήσει, επέρχονται οι αυτές συνέπειες. «Όθεν η εγκαθίδρυσις του καθεστώτος της 21 Απριλίου 1967, είτε ως πραξικόπημα χαρακτηρισθή ως δέχεται το ψήφισμα Δ', είτε ως επανάστασις κατά την άποψιν των προσφευγόντων, δεν μεταβάλλει την ποινική θεώρησιν των πράξεών των, η δε περί τούτου αμφισβήτησις των προσφευγόντων στερείται εννόμου σημασίας».

Πλην όμως, δέχθηκε στη συνέχεια το Συμβούλιο, η Βουλή με το Δ' Ψήφισμα, το οποίο ήταν τυπικά ισοδύναμο προς το Σύνταγμα, εξέφρασε τη βούλησή της να παραμείνουν αξιόποινες οι πράξεις των κατηγορουμένων, σύμφωνα με τις ισχύουσες κατά τον χρόνο τελέσεώς τους ποινικές διατάξεις, παρακλύοντας έτσι τη δημιουργία λόγου αίροντος το άδικο της πράξεως ή εξαλείφοντος το αξιόποινο. Κατά συνέπεια, ο ισχυρισμός των κατηγορουμένων ότι η επανάσταση επεκράτησε και ότι έτσι νομιμοποιήθηκαν οι ενέργειές τους, προσέκρουε στο Δ' Ψήφισμα και ήταν αβάσιμος. Εν αντιθέσει, δηλαδή, με τον Σταμάτη, ο οποίος προσέδωσε στο Δ' Ψήφισμα διαπιστωτικό απλώς χαρακτήρα, δέχθηκε το Συμβούλιο Εφετών ότι το Δ' Ψήφισμα είχε πραγματικό κανονιστικό χαρακτήρα, συνταγματικής περιωπής, και ότι δι' αυτού, παρά το γεγονός ότι η επανάσταση/το πραξικόπημα επέκρατησε, δεν αναιρέθηκε το αξιόποινο των κατηγορουμένων<sup>65</sup>.

Ξεκίνησε έτσι μια «παράδοξος διεγκυστίνδα» μεταξύ των δύο απόψεων, κατά την προσφυή έκφραση της Άννας Ψαρούδα-Μπενάκη<sup>66</sup>.

Το επόμενο στάδιο της διεγκυστίνδας έλαβε χώρα όταν η υπόθεση ήχθη εκ νέου στο Συμβούλιο Εφετών για να εκδοθεί παραπεμπτικό βούλευμα. Ο Κ. Σταμάτης, με την πρότασή του προς το Συμβούλιο, επανέλαβε την παραπάνω θέση του<sup>67</sup>. Το δε Συμβούλιο Εφετών, με το υπ' αρ. 414/1975 βούλευμα<sup>68</sup>, εγκατέλειψε την προηγούμενη θέση του και προσχώρησε στη θέση Σταμάτη:

Για να αποκτήσει νομιμοποίηση μια de facto Κυβέρνηση απαιτείται, εφόσον πρόκειται περί χώρας στην οποία επικρατεί η δημοκρατική αρχή στην κοινή συνείδηση, η λαϊκή προσχώρηση της πλειονότητας των πολιτών, εκδηλουμένη ελεύθερα είτε ρητά είτε σιωπηρά. Τότε μόνο η επανάσταση ή το πραξικόπημα αποβάλλουν τον αξιόποινο χαρακτήρα τους και δεν δύναται πλέον να γίνει λόγος περί τιμωρίας των επαναστατών. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, αυτό δεν συμ-

<sup>64</sup> ΠοινΧρ. ΚΕ', σελ. 140 επ.

<sup>65</sup> Βλ. την κριτική του Γ. Κασιμάτη στο βούλευμα αυτό, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 346 επ.

<sup>66</sup> Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, *Η εσχάτη προδοσία και το Δ' Ψήφισμα*, ΠοινΧρ ΚΕ'/1975, σελ. 522 επ., 524.

<sup>67</sup> Βλ. την εισαγγ. προτ. Κ. Σταμάτη στο βούλευμα 414/1975 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 329 επ.

<sup>68</sup> ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 324 επ.

βαίνει. Όπως προκύπτει από την αξιολόγηση του υλικού της δικογραφίας, δεν υπήρξε παρόμοια προσχώρηση, όπως άλλωστε διαπιστώνει και το Δ' Ψήφισμα, και επομένως ο ισχυρισμός των κατηγορουμένων απορρίπτεται ως αβάσιμος<sup>69</sup>.

Όπως προαναφέρθη, κατά του παραπεμπτικού βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών ασκήθηκαν αναιρέσεις από τους κατηγορούμενους και έτσι η υπόθεση ήχθη στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου. Ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, *Ευστάθιος Μπλέτσας*, στην πολύ τεκμηριωμένη πρότασή του προς την Ολομέλεια<sup>70</sup>, συμφώνησε πλήρως με τις παραδοχές του Συμβουλίου Εφετών: «*Η δημιουργική δικαίου επανάσταση προϋποθέτει πράγματι επανάστασιν προερχομένην εκ του λαού ή τουλάχιστον εγκριθείσαν ρητώς ή σιωπηρώς υπό του λαού*». Μάλιστα ο *Ε. Μπλέτσας* αντέκρουσε τις προαναφερθείσες δικτατορικές αποφάσεις της Ολομελείας, υπ' αρ. 496/1970 και 753/1973, με την αιτιολογία ότι ήσαν επηρεασμένες από την αντίληψη ότι «*παν κίνημα όπερ επεβλήθη διά της βίας αποτελεί επανάστασιν δημιουργούσαν δίκαιον*». Πλην όμως, σε αμφότερες τις αποφάσεις ο Άρειος Πάγος δεν είχε ασχοληθεί με τη νομική έννοια της επαναστάσεως και τις προϋποθέσεις δημιουργίας δικαίου από αυτήν, δι' ον λόγον αυτές δεν θα έπρεπε να επηρεάσουν το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου στην τωρινή κρίση του<sup>71</sup>.

Προς στιγμήν, λοιπόν, η διεκυστίδα έμοιασε να γέρνει υπέρ της απόψεως αυτής.

Τον τελευταίο λόγο τον είχε, όμως, η Ολομέλεια. Με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμα<sup>72</sup> απέκρουσε την πρόταση *Μπλέτσα*. Απέρριψε δε τις αναιρέσεις και τον σχετικό περί επαναστάσεως λόγο μόνο με την επίκληση του Δ' ψηφίσματος, για το οποίο δέχθηκε ότι δεν περιείχε απλές διαπιστώσεις γεγονότων και πραγματικών καταστάσεων, αλλά εθέσπιζε κανόνες ουσιαστικού ποινικού δικαίου. Μάλιστα η Ολομέλεια προχώρησε λέγοντας ότι οι κανόνες αυτοί κατίσχυαν της συνταγματικής αρχής της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων! Ειδικότερα, κατά την Ολομέλεια, και αν ακόμη το πραξικόπημα επεκράτησε πλήρως, παρά ταύτα το πραγματικό αυτό επίτευγμα δεν αναγνωρίζεται από το Δίκαιο ότι επέφερε οποιαδήποτε έννομη συνέπεια και επομένως λογίζεται (ως εάν επρόκειτο περί πλάσματος δικαίου!) ότι δεν δύναται να συστήσει λόγο άρσεως του αδίκου ή του αξιοποίνου, μη εφαρμοζομένης της αρχής «*επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον*».

Είναι προφανές ότι ο Άρειος Πάγος δεν θέλησε να ανατρέψει τη νομολογία της δικτατορικής εποχής και γι' αυτό καλύφθηκε πίσω από το Δ' Ψήφισμα. Άλλωστε, αρκετά από τα μέλη της Ολομελείας του 1975 είχαν συμπράξει και στην έκδοση των δύο προηγηθεισών αποφάσεων, του 1970 και 1973<sup>73</sup>. Η αιτιολογία, πάντως, περί αναδρομικής θεμελιώσεως του αξιοποίνου ήταν

<sup>69</sup> Βλ. επί του βουλεύματος αυτού τις παρατηρήσεις του Γ. Κασιμάτη, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 508 επ., ο οποίος επισημαίνει ότι «*το σχολιαζόμενον βούλευμα αποτελεί πράγματι στροφήν προσανατολισμού προς την ορθήν κατεύθυνσιν*».

<sup>70</sup> ΠoinXp KE', σελ. 417 επ.

<sup>71</sup> Ο Ευστάθιος Μπλέτσας, ο οποίος ήταν Αρεοπαγίτης την εποχή της δικτατορίας, εφέρετο ότι είχε μειοψηφίσει στις αποφάσεις αυτές, βλ. το Βήμα της 23.05.1975, σελ. 5.

<sup>72</sup> ΠoinXp KE', σελ. 413 επ. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Γ. Κασιμάτη, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 651, επ επί του βουλεύματος αυτού.

<sup>73</sup> Διερωτάτο χαρακτηριστικά η Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, *Η εσχάτη προδοσία και το Δ' Ψήφισμα*, ό.π., σελ. 522, σχολιάζοντας το βούλευμα της Ολομελείας: «*Φοβούμεθα, ότι παρά την έκδοσιν δύο βουλευμάτων του Συμβουλίου των Εφετών Αθηνών (υπ' αριθ. 118/1975, ανώτ σελ. 140, και 414/1975, ανωτ. σελ. 324) και μιας αποφάσεως του Αρείου Πάγου (της ώδε σχολιαζομένης) δεν γνωρίζομεν ακόμη, τι φρονεί η Δικαιοσύνη και ιδία ο Άρειος Πάγος περί του επιμάχου θέματος:*

ιδιαίτερα προβληματική: Η Ελλάδα μόλις στις 20.09.1974 είχε κυρώσει την ΕΣΔΑ (για 2η φορά, μετά την καταγγελία της από τη δικτατορία)<sup>74</sup>. Είχε μόλις γίνει εκ νέου δεκτή στο Συμβούλιο της Ευρώπης στις 28.11.1974<sup>75</sup> και έκανε ήδη τα πρώτα δύσκολα βήματα προς τη Δημοκρατία. Και όμως ο Άρειος Πάγος ενεφάνιζε τη Βουλή ότι με το συνταγματικής περιωπής ψήφισμα θέσπισε αναδρομική ποινική ευθύνη, κατά παράβαση της ΕΣΔΑ. Και τούτο, μάλιστα, καθ' ην στιγμήν ρητά είχε τονισθεί στη Βουλή, κατά τη συζήτηση του ψηφίσματος, ότι με αυτό δεν επεδιώκετο η αναδρομική θέσπιση ουσιαστικού ποινικού κανόνος θεμελιωτικού του αξιόποινου<sup>76</sup>.

Δεν γνωρίζουμε αν υπήρξε μειοψηφία στην κρίση αυτή της Ολομελείας. Την εποχή που εκδόθηκε το βούλευμα, στις 02.07.1975, δεν δημοσιεύετο η γνώμη της μειοψηφίας στις δικαστικές αποφάσεις<sup>77</sup>. Έτσι δεν γνωρίζουμε αν υπήρξαν αρεοπαγίτες οι οποίοι συντάχθηκαν με την κρίση του Συμβουλίου Εφετών και την πρόταση Μπλέτσα ή ακόμη, αν υπήρξαν αρεοπαγίτες οι οποίοι υιοθέτησαν την εφαρμογή της αρχής «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον», εμμένοντας στις αποφάσεις της Ολομελείας του 1970 και του 1973.

Η διεγκυστίδα είχε, όμως, και περαιτέρω συνέχεια:

Στις 28.07.1975 ξεκίνησε, όπως προανεφέρθη, ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών η δίκη των πρωταιτών, η οποία κατέληξε στην καταδικαστική απόφαση της 23.08.1975. Στη δίκη αυτή ετέθη εκ νέου το ζήτημα της δικαιопαραγωγικής δυνατότητας του καθεστώτος της 21.04.1967. Ο Σταμάτης, στην αγόρευσή του προς το δικαστήριο, επέμεινε στη θέση ότι η αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» προϋποθέτει λαϊκή προσχώρηση<sup>78</sup>. Αλλά και το Εφετείο, με την υπ' αρ. 477/1975 απόφαση, επιδεικνύοντας αξιοπρόσεκτη ανεξαρτησία έναντι της θέσεως του Αρείου Πάγου, ακολούθησε την άποψη αυτή<sup>79</sup>, αντέκρουσε μάλιστα την Ολομέλεια 683/1975 σχετικά με τον χαρακτήρα του Δ' Ψηφίσματος, δεχθέν ότι αυτό είχε απλώς αυθεντικό διαπιστωτικό χαρακτήρα και δεν δημιούργησε το πρώτον το αξιόποινο των πράξεων των

---

επεκράτησε η 21η Απριλίου 1967 και εδημιούργησε δίκαιον, ως απεφάνθησαν αι ΑΠ 496/1970, ΠοινΧρον ΚΑ' σελ. 469, και ΑΠ 753/1973, δίκαιον όμως το οποίον ανετράπη εκ των υστέρων υπό νεωτέρου κανόνος δικαίου επηυξημένης τυπικής ισχύος –ήτοι του Δ' Ψηφίσματος– ή δεν επεκράτησε και επομένως υπήρξε στασιαστικόν κίνημα, ως “διεπίστωση” απλώς το Δ' Ψήφισμα;». Όταν διετύπωνε το ερώτημα αυτό η Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, δεν είχαν μάλιστα εκδοθεί και οι αποφάσεις του Πενταμελούς Εφετείου και του Αρείου Πάγου επί των κατ' αυτής αναιρέσεων, για τις οποίες βλ. στο κείμενο, αμέσως κατωτέρω.

<sup>74</sup> Βλ. το Ν.Δ. 53/1974, ΦΕΚ Α' 256 της 20.09.1974.

<sup>75</sup> Βλ. την Καθημερινή της 28.11.1974, σελ. 1.

<sup>76</sup> Κατά τη συζήτηση του ψηφίσματος στη Βουλή, ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης είχε δηλώσει ρητά σε σχέση με το αρ. 1: «Δια του Ψηφίσματος δεν θεσπίζομεν αξιόποινον πράξιν. Η αξιόποινος πράξις προβλέπεται από την κειμένην νομοθεσίαν». Βλ. Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 13.01.1975, σελ. 230. Αλλά και στην εισηγητική έκθεση του Σχεδίου του Ψηφίσματος (βλ. το Βήμα της 10.01.1975, σελ. 2), είχε τονισθεί ο διακηρυκτικός χαρακτήρας αυτού: «Όθεν επιβάλλεται, προς έξαρσιν του εμπράκτους εκδηλωθέντος αδούλωτου φρονήματος του Λαού μας και πλήρη αποκατάστασιν της ηθικής και δημοκρατικής τάξεως, όπως διακηρυχθή πανηγυρικώς ο χαρακτήρ του στασιαστικού κινήματος της 21ης Απριλίου 1967 ως πραξικοπήματος, διά ψηφίσματος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων».

<sup>77</sup> Είχε μεν τεθεί, από τις 11.06.1975, σε ισχύ το Σύνταγμα του 1975, το οποίο, όπως προανεφέρθη, προέβλεπε στο άρθρ. 93 ότι η γνώμη της μειοψηφίας δημοσιεύεται υποχρεωτικώς, αλλά δεν είχε ακόμη τεθεί σε ισχύ ο εκτελεστικός νόμος αυτής της διατάξεως.

<sup>78</sup> ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 695 επ. «Δηλαδή δεν έθεσε το Δ' Ψήφισμα κανόνας δικαίου δημιουργικούς, αλλ' απλώς έθεσε κανόνας δικαίου αναγνωριστικούς και διαπιστωτικούς».

<sup>79</sup> ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 676 επ.

κατηγορουμένων. «Αντίθετος άποψις θα ήρχετο εις σαφή αντίθεσιν προς τον εν τω ποινικώ δικαίω κρατούντα κανόνα *nullum crimen nulla poena sine lege* όστις αποτελεί το θεμέλιον των ελευθεριών του πολίτου έναντι καταχρήσεων προερχομένων εξ οιασδήποτε πηγής (δικαστικής, εκτελεστικής)»<sup>80</sup>.

Τον τελευταίο λόγο, όμως, όπως προαναφέρθη, τον έχει πάντα ο Άρειος Πάγος. Με την ΑΠ 59/1976 απόφασή του, το Ακυρωτικό, δικάζοντας αναιρέσεις κατά της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου, απέρριψε μεν αυτές, αλλά ακολούθησε πλήρως το βούλευμα 683/1975 της Ολομελείας και δέχθηκε εκ νέου ότι με το Δ' ψήφισμα θεσπίστηκε ουσιαστικός ποινικός κανόνας δικαίου, κατισχύων της αρχής της μη αναδρομικότητας του Ποινικού Νόμου, δι' ον λόγον και δεν εφαρμόζεται η αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον».

Αυτό ήταν και το τέλος της διεκκυστίδας, το οποίο άφησε, όμως, μια πικρή γεύση για την κρίση του Αρείου Πάγου.

## 2. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΜΝΗΣΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ Π.Δ. 519/1974

### Α. ΟΙ ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΤΟΥ Π.Δ. 519/1974 ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΑΦΥΟΜΕΝΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Ένα από τα πρώτα ζητήματα τα οποία έπρεπε να αντιμετωπίσει η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, μόλις ανέλαβε τα καθήκοντα της, ήταν η αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας. Έπρεπε, λοιπόν, μεταξύ άλλων, να αντιμετωπισθεί επειγόντως το θέμα των εκτοπισθέντων στη Γυάρο, αλλά και των πολιτικών κρατουμένων, οι οποίοι εκρατούντο σε φυλακές ή αστυνομικά τμήματα, εις εκτέλεσιν αποφάσεων από Στρατοδικεία κ.ο.κ. Πράγματι, στις 24.07.1974, λίγο μετά την ορκωμοσία, στις 4 μ.μ., του πρώτου κλιμακίου της Κυβερνήσεως Καραμανλή, συνεδρίασε το Υπουργικό Συμβούλιο. Αμέσως μετά τη συνεδρίαση ο Υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ Παναγιώτης Λαμπριάς ανακοίνωσε ότι το Υπουργικό Συμβούλιο απεφάσισε την απόλυση όλων των πολιτικών κρατουμένων και την αμνήστευση όλων των πολιτικών αδικημάτων<sup>81</sup>. Έτσι την επομένη ημέρα, οι εκτοπισθέντες στη Γυάρο επέστρεψαν με πλοίο στην Αττική<sup>82</sup>. Αντίθετα, οι κρατούμενοι στον Κορυδαλλό και τις άλλες φυλακές της χώρας, δεν αποφυλακίσθηκαν στις 25.07.1974, ως ανεμένετο, διότι, όπως διευκρινίσθηκε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, δεν είχαν προλάβει να ολοκληρωθούν οι διαδικασίες για την έκδοση του σχετικού προεδρικού διατάγματος περί αμνηστίας, το οποίο έπρεπε πρώτα να περάσει και από την επεξεργασία του Συμβουλίου της Επικρατείας<sup>83</sup>.

<sup>80</sup> Σημείωνε σχετικά ο Γ. Ντεγιάννης, *Η δίκη*, ό.π., σελ. 32: «Και ένα τελευταίο αγκάθι, πιο μικρό. Οι κατηγορούμενοι ισχυρίζονταν ότι έκαναν επανάσταση, που όπως λένε “δημιουργεί δίκαιον”, κι επομένως είναι αθώοι για ό,τι έπραξαν. Αυτή την άποψη απέρριψαν το συμβούλιο εφετών και η ολομέλεια του Αρείου Πάγου, αλλά με διαφορετική αιτιολογία. Το Συμβούλιο στηρίχθηκε στο φάκελο και κατέληξε ότι οι κατηγορούμενοι δεν έκαναν επανάσταση, αφού ο λαός ήταν αντίθετος και γι' αυτό αντιστάθηκε με πολλούς τρόπους εναντίον τους. Αντιθέτως ο Άρειος Πάγος τελείωσε ευκολότερα· δέχθηκε ότι δεν υπάρχει επανάσταση, αλλά πραξικόπημα όπως προκύπτει από το ψήφισμα, από τη διακήρυξη των τριακοσίων της Βουλής των Ελλήνων.

Δεν ξέρεις με ποιον να συνταχθείς. Στο τέλος παραμερίζεις το σεβασμό προς τις αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων και ακολουθείς αυτό που νομίζεις πως είναι σωστό. Οι τριακόσιοι της Βουλής έχουν και δικαίωμα και υποχρέωση να εκδίδουν διακηρύξεις, αλλά και το δικαστήρια να εξετάζουν αν αυτά που δέχθηκαν οι τριακόσιοι είναι σύμφωνα με όσα αποδείχθηκαν στη Δίκη».

<sup>81</sup> Βλ. το Βήμα της 25.07.1974, σελ. 1, 2.

<sup>82</sup> Βλ. το Βήμα της 26.07.1974, σελ. 1, 2.

<sup>83</sup> Βλ. το Βήμα της 26.07.1974, σελ. 5. Στο σημείο αυτό κρίνω σκόπιμο να παραθέσω αυτούσιο και το από 25.07.1974

Τελικά, το προεδρικό διάταγμα δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 26.07.1974 και αυθημερόν οι αμνηστευθέντες πολιτικοί κρατούμενοι απελύθησαν από τις φυλακές<sup>84</sup>. Το Διάταγμα αυτό είναι το Π.Δ. 519/1974 «Περί χορηγήσεως αμνηστίας» και είναι το πρώτο νομοθέτημα της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας<sup>85</sup>.

Όμως η διατύπωση αυτού του Διατάγματος ήταν κάπως παράξενη. Ακολουθώντας το πρότυπο του Π.Δ. 168/1973<sup>86</sup>, δηλαδή της αμνηστίας που είχε χορηγήσει ο Γ. Παπαδόπουλος στις 20.08.1973, όριζε στο άρθρ. 1 εδ. α' ότι αμνηστεύονται τα αναφερόμενα στο διάταγμα εγκλήματα (του Ποινικού Κώδικα, του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα, του Α.Ν. 509/1947 κλπ.) «εφ' όσον πάντα ταύτα έχουν σχέση προς την κατάσταση την δημιουργηθείσαν από της 21ης Απριλίου 1967». Επίσης απορία προκαλούσε το εδ. β' του άρθρ. 1 του Π.Δ. 519/1974, το οποίο είχε ως εξής: «Ομοίως αμνηστεύονται τα αυτά ως άνω εγκλήματα τελεσθέντα προ της της 21ης Απριλίου 1967 και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή εφ' όσον οπωσδήποτε απέβλεπον προς την ανατροπήν της καθεστηκυίας τάξεως»<sup>87</sup>.

---

υπ' αρ. 517/1974 πρακτικό επεξεργασίας του Σχεδίου του Π.Δ. από το Συμβούλιο της Επικρατείας, Τμ. Α' Διακοπών (Πρόεδρος Ηλ. Γλυκοφρύδης, Αντιπρόεδρος ΣτΕ, Εισηγητής Γ. Κουτνατζής, Πάρεδρος), δεδομένου ότι, απ' όσο γνωρίζω, δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα: «Κατά την σημερινήν συνεδρίασιν του Τμήματος, γενομένην εν τω Καταστήματι αυτού, ο Πρόεδρος του Α' Τμήματος Διακοπών, εισήγαγε προς επεξεργασίαν το διά του από 25ης Ιουλίου 1974 εγγράφου του Υπουργού Δικαιοσύνης, περιελθόντος εις το Συμβούλιον αυθημερόν, διαβιβασθέν σχέδιον πρ. δ/τος "Περί χορηγήσεως αμνηστίας". Μεθ' ό ο Εισηγητής, λαβών τον λόγον εξέθεσε τα εξής: Το υπό επεξεργασίαν σχέδιον διατάγματος "περί χορηγήσεως αμνηστίας" στηρίζεται επί του άρθρου 52 παρ. 3 του Συντάγματος, δι' ου ορίζεται ότι "αμνηστία παρέχεται μόνον επί πολιτικών εγκλημάτων διά Προεδρικού διατάγματος, εκδιδόμενου προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου", προκαλεί δε τας εξής κατά την γνώμην μου παρατηρήσεις: α) Ανεξαρτήτως της φύσεως της αμνηστίας ως κυβερνητικής, ενδεχομένως, πράξεως, το ανωτέρω σχέδιον, ως εκ του κανονιστικού αυτού χαρακτήρος, υπόκειται εις επεξεργασίαν υπό του Συμβουλίου Επικρατείας. β) Εκ του όλου περιεχομένου και της διατυπώσεως του άρθρου 1 του υπό επεξεργασίαν σχεδίου προκύπτει ότι τούτο αποβλέπει εις αμνήστευσιν πολιτικών εγκλημάτων· συνεπώς τούτο ευρίσκει κατ' αρχήν νόμιμον έρεισμα εις την ην επικαλείται διάταξιν του Συντάγματος. Αι λοιπαί διατάξεις του σχεδίου, συνδεόμεναι προς την διαδικασίαν εφαρμογής και τας συνεπείας της χορηγουμένης αμνηστίας, ευρίσκουν νόμιμον έρεισμα εις την προσημειωθείσαν συνταγματικήν εξουσιοδότησιν.

Κατά την επακολουθήσαν συζήτησιν το Συμβούλιον εγνωμοδότησεν ως εξής: Ο Πρόεδρος του Τμήματος και ο Πάρεδρος Φ. Κατζούρος διετύπωσαν την γνώμην ότι κατά το Σύνταγμα (άρθρο 52 § 3) η αμνηστία είναι ειδική πράξις, ήτις αποβλέπει εις την εξυπηρέτησιν γενικωτέρας σημασίας πολιτειακών σκοπών, χορηγείται δε διά διατάγματος προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου και επί τη βάσει πολιτικών κριτηρίων. Υπό το δεδομένον τούτο το περί αμνηστίας διάταγμα δεν υπόκειται εις τον προληπτικόν ή κατασταλτικόν έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι Σύμβουλοι Αγ. Σταυρόπουλος και Γ. Κοντογιάννης και ο Πάρεδρος Δ. Μαργαρίτης διετύπωσαν την γνώμην ότι είναι πράγματι αμφίβολον εάν το διάταγμα της αμνηστίας, ως κατ' εξοχήν κυβερνητική πράξις, υπόκειται εις την επεξεργασίαν του Συμβουλίου της Επικρατείας. Πάντως κατά περιεχόμενον το υπό κρίσιν σχέδιον είναι νόμιμον διά τους εν τη εισηγήσει λόγους, ους το Συμβούλιον απεδέχθη ομοφώνως πλην του Συμβούλου Αγ. Σταυροπούλου, όστις ως προς την διάταξιν του άρθρου 2 παρ. 1 εδαφ. τελευταίον διετύπωσε την γνώμην ότι αυτή ετέθη εκτός εξουσιοδοτήσεως ως συνδεομένη προς τας ουσιαστικάς συνεπείας της αμνηστίας. Περαιτέρω ο Πάρεδρος Φ. Κατζούρος διετύπωσε την γνώμην ότι το άρθρον 1 του σχεδίου χρήζει αποσαφηνίσεως υπό την έννοιαν ότι αφορά μόνον εις αμιγώς πολιτικά αδικήματα. Εφ' ω συνετάγη το παρόν πρακτικόν».

<sup>84</sup> Βλ. το Βήμα της 27.07.1974, σελ. 1, 5.

<sup>85</sup> Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α' 211 της 26.7.1974. Βλ. και τη διόρθωση ημαρτημένων στο ΦΕΚ Α' 214 της 01.08.1974. Το αμέσως προηγούμενο φύλλο του Α' Τεύχους της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως είναι το Α' 210 της 24.07.1974, στο οποίο δημοσιεύθηκαν τα Προεδρικά Διατάγματα 517 και 518 περί διορισμού του Κ. Καραμανλή ως πρωθυπουργού και περί διορισμού των πρώτων υπουργών της Κυβερνήσεως Καραμανλή αντιστοίχως.

<sup>86</sup> ΦΕΚ Α' 186 της 20.08.1973.

<sup>87</sup> Η ακριβής διατύπωση του άρθρ. 1 του Π.Δ. 519/1974 (λαμβανομένης υπ' όψιν και της διορθώσεως ημαρτημένων, η οποία δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α' 214 της 01.08.1974) είχε ως ακολούθως: «Αμνηστεύονται τα καθ' οιονδήποτε τρόπον

Τι ήθελε να πει, άραγε, με αυτές τις διατυπώσεις ο νομοθέτης; Αμνήστευσε και τις πράξεις των πραξικοπηματιών, με τις οποίες ανετράπη η νόμιμη Κυβέρνηση Κανελλόπουλου την 21.04.1967; Πολλές εικασίες γεννήθηκαν γύρω από το θέμα αυτό τότε. Ελέχθη μεταξύ άλλων ότι αποτελούσε δέσμευση του Κ. Καραμανλή να χορηγήσει αμνηστία στους πραξικοπηματίες, προκειμένου να παραδοθεί η εξουσία στους πολιτικούς και ότι πράγματι η χορηγηθείσα με το διάταγμα αμνηστία αφορούσε και αυτούς. Η εικασία ή υποψία αυτή διατυπώνεται ακόμη και στις μέρες μας<sup>88</sup>. Άλλοι πάλι, όπως ο Ν. Αλιβιζάτος<sup>89</sup>, επισημαίνουν ότι το διάταγμα διακρίνεται όντως από μια ασάφεια, η οποία, «εσκεμμένη ή μη», απηκούσε και τον συσχετισμό δυνάμεων εκείνων των ημερών, το γεγονός δηλαδή ότι η κούντα, όπως ανεφέρθη και στην αρχή του παρόντος, διατηρούσε ακόμη στην αρχή της μεταπολιτεύσεως ισχυρότατα ερείσματα στις Ένοπλες Δυνάμεις, την Αστυνομία και τη Χωροφυλακή. Πάντως, η άποψη ότι υπήρξε κάποιου είδους συναλλαγή μεταξύ στρατιωτικών και της Κυβερνήσεως Καραμανλή για το θέμα της αμνηστίας, δεν έχει επιβεβαιωθεί μέχρι σήμερα<sup>90</sup>. Αντίθετα, φαίνεται πιθανότερη η εκδοχή ότι η ασάφεια του διατάγματος οφείλεται

---

τελεσθέντα μέχρι της δημοσιεύσεως του παρόντος εγκλήματα τα προβλεπόμενα και τιμωρούμενα υπό των διατάξεων του Ποινικού Κώδικος, του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικος, των νόμων “περί καταστάσεως πολιορκίας”, του Α.Ν. 509/1947 “περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του Πολιτεύματος, του Κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών”, του Ν. 2218/1952 “περί επαναφοράς εν ισχύ των διά της υπ’ αριθ. 19/1945 Συντακτικής Πράξεως τροποποιηθεισών διατάξεων του Ν. 286/1914 περί οπλοφορίας, τροποποίησης αυτών και άλλων τινών ποινικών διατάξεων”, του Α.Ν. 611/1968 “περί απαγορεύσεως κατοχής πυροβόλων όπλων, χειροβομβίδων και εκρηκτικών υλών”, του Ν.Δ. 542/1970 “περί όπλων, εκρηκτικών υλών, εκρηκτικών μηχανημάτων και πυροτεχνημάτων”, του Ν.Δ. 346/1969 “περί τύπου”, ως ούτοι ετροποποιήθησαν και συνεπληρώθησαν, ως επίσης και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή, εφ’ όσον πάντα ταύτα έχουν σχέση προς την κατάσταση την δημιουργηθείσα από της 21ης Απριλίου 1967. Ομοίως αμνηστεύονται τα αυτά ως άνω εγκλήματα τελεσθέντα προ της 21ης Απριλίου 1967 και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή εφ’ όσον οπωσδήποτε απέβλεπον προς την ανατροπήν της καθεστηκυίας τάξεως».

Η δε διατύπωση του άρθ. 1 παρ. 1 του Π.Δ. 168/1973 «Περί χορηγήσεως αμνηστίας» είχε ως ακολούθως: «Αμνηστεύονται τα από της 21ης Απριλίου 1967 μέχρι και της δημοσιεύσεως του παρόντος τελεσθέντα εντός των ορίων της Ελληνικής Επικρατείας και μόνον, εγκλήματα τα προβλεπόμενα και τιμωρούμενα υπό των διατάξεων του Ποινικού Κώδικος ... (ακολουθεί απαρίθμηση των νόμων οι οποίοι προέβλεπαν τα αμνηστευόμενα εγκλήματα), ... ως ούτοι ετροποποιήθησαν και συνεπληρώθησαν, και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή, εφ’ όσον πάντα ταύτα έχουν σχέση προς την εκ της Επανάστασεως της 21ης Απριλίου 1967 δημιουργηθείσα κατάσταση και έτεινον ή οπωσδήποτε απέβλεπον εις την ανατροπήν της καθεστηκυίας τάξεως».

<sup>88</sup> Πρβλ. Δ. Ελευθεράτο, *Μεταπολίτευση. Ένα βολικό τέρας*, 2024, σελ. 47 επ. «Το διάταγμα εκείνο αμνήστευε τις πράξεις των αντιστασιακών, συμπληρώνοντας εκείνο (168/1973) το οποίο είχε εκδώσει ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος τον Αύγουστο του 1973. Επί της ουσίας, το 519/1974 αμνήστευε και τα στελέχη του χουντικού καθεστώτος, εντάσσοντας στη συγχωρητέα ύλη και όσες πράξεις σχετίζονταν “προς την κατάσταση την δημιουργηθείσα από της 21ης Απριλίου 1967”».

<sup>89</sup> Ν. Αλιβιζάτος, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: οι δίκες των χουντικών», σε: Β. Καραμανωλάκης/Η. Νικολακόπουλος/Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταπολίτευση 74-75. Στιγμές μιας μετάβασης*, 2016, σελ. 47 επ., 49 επ.

<sup>90</sup> Από τους πρωταγωνιστές των ημερών εκείνων ο τότε αρχηγός Ενόπλων Δυνάμεων, Στρατηγός Γρηγόριος Μπονάνος, υπεστήριξε αργότερα (βλ. Γ. Μπονάνο, *Η αλήθεια*, 1986, σελ. 279, 281 επ., 285, 318) ότι η ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων, προκειμένου να παραδώσει την εξουσία στους πολιτικούς, επεδίωξε να θέσει κάποιους όρους, οι οποίοι ήσαν, μεταξύ άλλων, η χορήγηση γενικής αμνηστίας, η μη συμμετοχή κομμουνιστών στη νέα Κυβέρνηση και η επιλογή των Υπουργών Εθνικής Αμύνης και Δημοσίας Τάξεως από τις Ένοπλες Δυνάμεις, μέχρι την ανάδειξη της Βουλής. Κατά τους ισχυρισμούς του Μπονάνου, οι όροι αυτοί παρεδόθησαν από τον ίδιο με σημείωμα στον τότε «Πρόεδρο της Δημοκρατίας», Φ. Γκιζίκη, για να τους θέσει στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών της 23.07.1974, πλην όμως, όπως του είπε στη συνέχεια ο Γκιζίκης, οι πολιτικοί τους απέρριψαν. Και συνεχίζει ο Μπονάνος (σελ. 285): «Οπωσδήποτε όμως αντελήφθη ότι υπήρξε σφάλμα το να εμπιστευθώμεν στον Γκιζίκη την επιβολή των όρων που

στην ταχύτητα με την οποία αυτό καταρτίσθηκε, ενόψει της πίεσεως που υπήρχε για άμεση απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων<sup>91</sup>. Έτσι χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο το διάταγμα της αμνηστίας Παπαδόπουλου, με κάποιες προσαρμογές οι οποίες δημιούργησαν την ασάφεια αυτή.

Υπήρξαν εκείνη την εποχή πολλές δηλώσεις για το αληθές νόημα του διατάγματος και για το πώς θα αποφευχθεί η αμνήστευση των χουντικών<sup>92</sup>. Ο ίδιος ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου διευκρίνισε<sup>93</sup> ότι η παραπάνω διατύπωση του διατάγματος αποσκοπούσε να περιλάβει και τα πολιτικά εγκλήματα τα οποία είχαν τελεσθεί κατά την περίοδο του κοινοβουλευτισμού από τους οπαδούς της Αριστεράς, τα οποία όμως είχαν εξαιρεθεί από την αμνηστία του 1973, καθώς η τελευταία κατελάμβανε χρονικώς μόνο πράξεις τελεσθείσες από την 21.04.1967 και εντεύθεν. Όπως δε ετόνισε ο Κ. Παπακωνσταντίνου, το διάταγμα «αφορά περιοριστικώς και μόνον τας εναντίον του κρατούντος μέχρι του Ιουλίου 1974 καθεστώτος πράξεις. Αυτή ήτο άλλωστε η αιτία και ο σκοπός του σχετικού Προεδρικού Διατάγματος, του δημοσιευθέντος αμέσως μετά τον σχηματισμόν της Κυβερνήσεως».

---

είχομεν θέσει ως προϋπόθεσιν διά την ανάθεσιν της εντολής (sic) σχηματισμού κυβερνήσεως. Διότι του έλειπε το σθένος του διαπραγματευτού». [Είναι χαρακτηριστική της οπτικής του Μπονάνου η θέση (βλ. σελ. 316 επ.) ότι «Η Κυβέρνησις ήτο εντολοδόχος των ενόπλων δυνάμεων, αι οποίαί είχαν δι' εμού επιβάλει τον σχηματισμόν της»]. Επομένως, κατά την άποψη Μπονάνου, δεν υπήρξε συμφωνία περί αμνηστίας, αλλά απλώς υπεβλήθη σχετικό αίτημα το οποίο απερρίφθη, και μάλιστα προτού καν αφιχθεί ο Καραμανλής στην Ελλάδα, από τους πολιτικούς οι οποίοι μετείχαν στη σύσκεψη της 23.07.1974. Καταλήγει δε ο Μπονάνος, ότι ανεξαρτήτως της αρνήσεως των πολιτικών, καθ' α τους ενημέρωσε ο Φ. Γκιζίκης, «εν τούτοις, κομμουνισταί δεν έγιναν υπουργοί και η γενική αμνηστία παρεσχέθη», υποστηρίζοντας, επομένως, και αυτός, τη θέση περί χορηγήσεως αμνηστίας στους πραξικοπηματίες με το επίμαχο διάταγμα.

Τα λεγόμενα, πάντως, του Μπονάνου σχετικά με τους παραπάνω όρους δεν επιβεβαιώνονται από οποιονδήποτε άλλον. Ο τότε Αρχηγός του Πολεμικού Ναυτικού, Αντιναύαρχος Πέτρος Αραπάκης, ο οποίος ήταν επίσης παρών στις συναντήσεις και συσκέψεις της 23.07.1974 στα Παλαιά Ανάκτορα (όπως τα αποκαλούσαν τότε), αναφέρει ότι ο Γκιζίκης πρότεινε απλώς, «κατόπιν εισήγησης του Μπονάνου, ο οποίος διατηρούσε επαφή με αξιωματικούς-κλειδιά του καθεστώτος, να διατηρήσουν οι Ένοπλες Δυνάμεις τα υπουργεία Εθνικής Αμύνης, Δημοσίας Τάξεως και Εσωτερικών», χωρίς μάλιστα να έχει προηγηθεί σχετική συμφωνία του Μπονάνου με τους αρχηγούς των τριών όπλων. Η πρόταση απορρίφθηκε αμέσως από τους πολιτικούς αρχηγούς και ο Γκιζίκης την απέσυρε χωρίς αντίρρηση. Βλ. Π. Αραπάκη, *Το τέλος της σιωπής*, 2000, σελ. 308 επ. Αλλά και οι πολιτικοί αρχηγοί, οι οποίοι συμμετέσχον στη σύσκεψη της 23.07.1974, επιβεβαιώνουν μόνο ότι ο Γκιζίκης εξήτησε να παραμείνουν στα προαναφερθέντα υπουργεία οι στρατιωτικοί υπουργοί, γεγονός το οποίο απερρίφθη αμέσως από αυτούς. Βλ. Σ. Ψυχάρη, *Τα παρασκήνια της αλλαγής*, 1975, σελ. 125, σελ. 138 επ. (διήγηση Π. Κανελλόπουλου), 146 (διήγηση Γ. Μαύρου), 152 (διήγηση Ευ. Αβέρωφ), 162 (διήγηση Στ. Στεφανόπουλου). Τα ίδια εκθέτει και ο Σπ. Μαρκεζίνης, ο οποίος είχε επίσης συμμετάσχει στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών, βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις 1972-1974, 1979*, σελ. 564 επ.

<sup>91</sup> Στις 25.07.1974, την επομένη των δηλώσεων Λαμπρία, είχε μαζευτεί πλήθος συγγενών και φίλων έξω από τις φυλακές Κορυδαλλού, απαιτώντας την άμεση αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων, η οποία τελικώς δεν πραγματοποιήθηκε την ημέρα εκείνη, αλλά την επομένη. Βλ. το Βήμα της 26.07.1974, σελ. 5.

<sup>92</sup> Βλ. π.χ. τις δηλώσεις των Αντ. Φλώρου, Γ.Β. Μαγκάκη και Ευ. Γιαννόπουλου στο Βήμα της 08.09.1974, σελ. 11-12, και τις αναλυτικές δηλώσεις του Γ.Β. Μαγκάκη στο Βήμα της 14.09.1974, σελ. 2.

<sup>93</sup> Βλ. δηλώσεις του στο Βήμα της 08.10.1974, σελ. 5. Σε παρόμοιες δηλώσεις είχε προβεί ο Π. Λαμπρίας στις 24.07.1974, αναγγέλλοντας την απόφαση της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας για αμνήστευση των πολιτικών κρατουμένων. Βλ. το Βήμα της 25.07.1974, σελ. 1, 2.

## Β. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΗΣ Σ.Π. ΤΗΣ 03.10.1974 ΚΑΙ ΤΟΥ Δ' ΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΑΥΤΩΝ

Όμως η ασάφεια και η αμφισβήτηση παρέμεναν και το θέμα έπρεπε να διευκρινισθεί, τοσούτω δε μάλλον που ήταν βέβαιο ότι σε ενδεχόμενη ποινική δίωξη, οι κατηγορούμενοι θα επεκαλούντο την ύπαρξη αμνηστίας, όπως και έγινε άλλωστε. Γι' αυτό, με τη σ.π. της 03.10.1974 διευκρινίσθηκε ότι οι πρωταίτιοι των πολιτικών εγκλημάτων, τα οποία υπάγονται στην αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, «κατά την αληθινή έννοια του ΠΔ 519/1974 δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την δι' αυτού χορηγηθείσα αμνηστία». Με τη διατύπωση αυτή έλαβε χώρα μια αυθεντική ερμηνεία του Π.Δ., και μάλιστα σε κείμενο συνταγματικής περιωπής.

Πάντως, και η παραπάνω ερμηνευτική διάταξη κατελέμβανε περιορισμένο κύκλο προσώπων. Μόνο τους «πρωταίτιους», τους οποίους αφορούσε η σ.π. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί –και πράγματι υποστηρίχθηκε– ότι οι λοιποί εμπλεκόμενοι στο πραξικόπημα και την εξ αυτού δημιουργηθείσα μετέπειτα κατάσταση δεν είχαν αμνηστευθεί<sup>94</sup>. Την κατάσταση ξεκαθάρισε και εδώ το Δ' ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, στο άρθρο 5, με νέα ερμηνευτική διάταξη:

*«Η αληθής έννοια του άρθρου 1 του Π.Δ. υπ' αριθ. 519 της 26ης Ιουλίου 1974 «περί χορηγήσεως αμνηστίας», είναι ότι δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την υπ' αυτού χορηγημένην αμνηστία πάντα τα καθ' οιονδήποτε τρόπον και χρόνον τελεσθέντα εγκλήματα των φορέων και εν γένει οργάνων της εκ του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 προελθούσης καταστάσεως μέχρι και της 23ης Ιουλίου 1974, ως και των πάσης φύσεως συνεργών τούτων».*

Πώς, όμως, αντιμετωπίσθηκε το θέμα από την Ποινική Δικαιοσύνη:

Οι κατηγορούμενοι πράγματι επεκαλέσθησαν<sup>95</sup> ότι είχε χορηγηθεί αμνηστία και δη:

- Ότι η ερμηνεία απλού νόμου, όπως το Π.Δ. 519/1974, ανήκει στον κοινό νομοθέτη και όχι στον συνταγματικό.

- Ότι το Π.Δ. 519/1974 είναι σαφέστατο και δεν υπάρχει ανάγκη ερμηνείας. Συνεπώς, η σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα έχουν χαρακτήρα ψευδοερμηνευτικό και δεν μπορούν να έχουν αναδρομική ισχύ.

- Ότι αμνηστία χορηγηθείσα ουδέποτε ανακαλείται, διότι αφορά το δημόσιο και όχι το ατομικό συμφέρον.

- Ότι, εν πάση περιπτώσει, εφαρμοστέο τυγχάνει το άρθ. 2 Π.Κ. και δη ο ευμενέστερος νόμος, δηλαδή ο χορηγήσας την αμνηστία.

Στη νομολογία, η οποία κλήθηκε να αξιολογήσει τον ισχυρισμό αυτό των κατηγορουμένων, διμορφώθηκαν και πάλι δύο τάσεις, όπως συνέβη και σε σχέση με το θέμα της παραγωγής δικαίου από την επικρατήσασα επανάσταση:

Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, ο ισχυρισμός ήταν απορριπτέος διότι υπήρχε πράγματι ασάφεια στο κείμενο του Π.Δ. 519/1974 και γι' αυτό ο συντακτικός νομοθέτης ερμήνευσε αυθεντικά

<sup>94</sup> Αυτό υπεστήριξε π.χ. ο Α. Παπανδρέου σε δηλώσεις του που δημοσιεύθηκαν στις 05.10.1975, βλ. το Βήμα, σελ. 1: «Η συντακτική πράξη αποτελεί φερέα. Γιατί μ' αυτή τη συντακτική πράξη η Κυβέρνηση επιβεβαιώνει την αμνηστευση».

<sup>95</sup> Βλ. π.χ. και εν προκειμένω το υπόμνημα του Γ. Παπαδόπουλου προς την Ολομέλεια του Εφετείου Αθηνών, Ελεύθερος Κόσμος της 06.11.1974, σελ. 5.

τη διάταξη, χωρίς να θεσπίσει νέα ποινική διάταξη με αναδρομική ισχύ. Τη θέση αυτή υπεστήριξε το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών με τα βουλεύματα 118/1975<sup>96</sup> και 175/1975<sup>97</sup>, τα οποία αφορούσαν προσφυγές κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως, καθώς και με το παραπεμπτικό βούλευμα υπ' αρ. 414/1975<sup>98</sup>. Την ίδια θέση ακολούθησε και το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών με την καταδικαστική απόφασή του υπ' αρ. 477/1975<sup>99</sup>. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις είχε προηγηθεί σύμφωνη εισαγγελική πρόταση του Κ. Σταμάτη. Παραλλαγή αυτής της θέσεως περιείχετο στην πρόταση του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου *Ευσταθίου Μπλέτσα* στην Ολ.ΑΠ 683/1975<sup>100</sup>: Όπως ο τελευταίος υπεστήριξε, η σ.π. της 03.10.974 και το Δ' Ψήφισμα είχαν συνταγματική ισχύ και επομένως η περιεχόμενη σε αυτά αυθεντική ερμηνεία δεν ήταν δυνατό να ελεγχθεί ως προς τη συνταγματικότητά της, όπως εάν επρόκειτο περί ερμηνείας κοινού νόμου, ορθού όντος, πάντως, ότι υπήρχε νομική αμφισβήτηση επί της εννοίας του Π.Δ. 519/1974.

Διαφορετική ήταν και εν προκειμένω η κρίση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου επί των αναιρέσεων οι οποίες ασκήθηκαν κατά του παραπεμπτικού βουλεύματος. Με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της<sup>101</sup> η Ολομέλεια απέρριψε μεν τον ισχυρισμό περί αμνηστίας· δέχθηκε, όμως, ότι, ακόμη και αν ήθελε θεωρηθεί ότι δεν υπήρχε αμφιβολία κατά την ερμηνεία του Π.Δ. 519/1974 ως προς το ότι καλύπτονται και οι πράξεις των κατηγορουμένων από την αμνηστία, τότε στην περίπτωση αυτή με την σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα είχε επέλθει αναδρομική άρση της δοθείσης αμνηστίας και επαναφορά εξαλειφθέντος αξιοποιήσιμου. Πλην όμως, οι σχετικές διατάξεις της σ.π. και του ψηφίσματος ήσαν «κατά πάντα έγκυροι και ισχυραί», λόγω της συντακτικής εξουσίας της Κυβερνήσεως της 24.07.1974 και της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής της 17.11.1974, οι οποίες τις θέσπισαν. Την ίδια θέση ακολούθησε και η ΑΠ 59/1976, κρίνοντας επί των αναιρέσεων κατά της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου.

Και εδώ, λοιπόν, όπως και στο ζήτημα της επανάστασης, μένει η δυσάρεστη εντύπωση από το ότι ο Άρειος Πάγος δέχθηκε ότι έλαβε χώρα αναδρομική εφαρμογή του αξιοποιήσιμου. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι επρόκειτο περί μιας επικουρικής αιτιολογίας, χωρίς να υπάρχει κύρια. Δεν απεφάνθη ο Άρειος Πάγος αν πράγματι οι πράξεις των πραξικοπηματιών εκάλυπτοντο ή όχι από την αμνηστία. Απλώς απεφάνθη ότι και εάν ακόμη εκάλυπτοντο, τότε αυτή αίρεται αναδρομικά από τη σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα. Είναι προφανές ότι το Ακυρωτικό απέφυγε να αντιμετωπίσει το ζήτημα το οποίο θα το έφερνε αντιμέτωπο με την ασάφεια του Π.Δ. 519/1974 και τον ερμηνευτικό χαρακτήρα της σ.π. και του ψηφίσματος.

### 3. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ «ΠΡΩΤΑΙΤΙΩΝ» ΚΑΙ Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΜΕΝΩΝ

Η συντακτική πράξη της 03.10.1974 αφορούσε τους «πρωταιτίους» του πραξικοπήματος:

*«Πρωταίτιοι πολιτικών εγκλημάτων και των προπαρασκευαστικών αυτών πράξεων, στρεφόμενων*

<sup>96</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/140.

<sup>97</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/227 = ΝοΒ 23.552.

<sup>98</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/324.

<sup>99</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/671.

<sup>100</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/417.

<sup>101</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/413.

κατά της συνταγματικής τάξεως της απορреούσης εκ του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 και τεινόντων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967, (...) υπάγονται εις την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών...»

Τι σήμαινε, όμως, ο όρος «πρωταίτιοι», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τον κύκλο των προσώπων τα οποία θα εδιώκοντο και θα υπήγοντο στην αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου; Εδώ υπήρχε προφανώς μια πολιτική στόχευση: Μόνο ένας περιορισμένος κύκλος προσώπων επρόκειτο να διωχθούν και να δικασθούν στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής, εκείνα δηλαδή τα οποία είχαν κεντρικό ρόλο στο πραξικόπημα<sup>102</sup>.

Όμως, ο όρος «πρωταίτιοι» ήταν άγνωστος στη νομοθεσία, την επιστήμη και τη νομολογία της εποχής. Στον Ποινικό Κώδικα και την Ποινική Δικονομία της εποχής γινόταν, και γίνεται και σήμερα, λόγος για αυτουργούς και συμμετόχους. Δεν υπήρχε, επίσης, κάποιο ερμηνευτικό βοήθημα για να αποσαφηνισθεί το νόημα της σ.π., όπως εισηγητική έκθεση ή πρακτικά του Υπουργικού Συμβουλίου, προτάσει του οποίου είχε θεσπισθεί η σ.π. Ο όρος χρειάστηκε, επομένως, να αποσαφηνισθεί νομολογιακά.

Το βάρος έπεσε και πάλι στον Κωνσταντίνο Σταμάτη. Ο τελευταίος, στην εισαγγελική πρόταση στο παραπεμπτικό βούλευμα 414/1975 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, πρότεινε το εξής απλό<sup>103</sup>: Πρωταίτιοι είναι οι αυτουργοί του εγκλήματος. Εκείνοι οι οποίοι πραγματώνουν τα προβλεπόμενα στον νόμο στοιχεία του εγκλήματος, δηλαδή «πληρούν την αντικειμενική υπόσταση αυτού», κατά το τυπικό κριτήριο του Ποινικού Κώδικα. Ο Σταμάτης αιτιολόγησε την πρόταση αυτή επικαλούμενος ότι με αυτή την έννοια χρησιμοποιείτο ο όρος «πρωταίτιοι» στην προϊσχύσασα Ποινική Δικονομία του 1834 (βλ. άρθ. 32 «πρωταίτιοι και συναίτιοι»). Όμως ο όρος αυτός είχε εγκαταλειφθεί στην Ποινική Δικονομία του 1950.

Κατ' εφαρμογήν του κριτηρίου αυτού, το οποίο πρότεινε ο Σταμάτης, και με βάση τη διατύπωση του άρθ. 134 ΠΚ περί εσχάτης προδοσίας, πρωταίτιοι ήσαν μόνο όσοι με δικές τους ενέργειες και δη χρησιμοποιώντας βία ή απειλές σωματικής βίας:

- παρεκώλυσαν τον Βασιλέα από την άσκηση της εκ του Συντάγματος εξουσίας του
- τον εξηνάγκασαν σε επιχείρηση πράξεως απορреούσης από την εξουσία αυτή
- μετέβαλαν το πολίτευμα.

Όλοι οι άλλοι συμμετοχοί (π.χ. ηθικοί αυτουργοί, συνεργοί), ακόμη και αν είχαν ηγετικό ρόλο, δεν συμπεριλαμβάνοντο στην έννοια των πρωταιτίων.

Όμως το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών, με το υπ' αρ. 414/1975 παραπεμπτικό βούλευμα, δεν ακολούθησε την παραπάνω ερμηνεία, αλλά προέβη σε μια ευρύτερη σύλληψη της εννοίας του πρωταιτίου<sup>104</sup> και δέχθηκε ότι

«σαφώς συνάγεται (sic) ότι ως πρωταίτιοι νοούνται όσοι»,

1. «εμπνευσθέντες την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21.4.1967 κατήρτισαν το σχετικόν δια

<sup>102</sup> Πρβλ. και Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 264: «Αυτή ήταν η προτίμηση και του ίδιου του Καραμανλή, που δεν ήθελε να μετατραπεί η διαδικασία σε ένα λαϊκιστικό κυνήγι μαγισσών».

<sup>103</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/329.

<sup>104</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/325.

την πραγματοποιήσιν του σχεδίου ενεργειών και απεφάσισαν την κατά την 21.4.1967 εφαρμογήν του, ην επραγματοποίησαν δι' ενεργειών και πράξεων είτε ιδικών των είτε ετέρων προσώπων εις α προκάλεσαν την απόφασιν συμμετοχής των εις τας πράξεις εκτελέσεως του πραξικοπήματος της 21.4.1967»,

2. «ως και όσοι, μηυθέντες εις την υπό των πρώτων ληφθείσαν απόφασιν της εγκαθιδρύσεως του προμνημονευθέντος καθεστώτος και προσχωρήσαντες εις ταύτην, διεδραμάτισαν κύριον και αποφασιστικό ρόλον κατά τη εκτέλεσιν των πράξεων, δι' ων επετεύχθη η εγκαθίδρυσις του παρανόμου τούτου καθεστώτος».

Σε αντίθεση με την πρόταση Σταμάτη, το Συμβούλιο χρησιμοποίησε εδώ ένα ουσιαστικό κριτήριο, διαφορετικό από την τυπική έννοια του αυτουργού του ΠΚ. Απέβλεψε, δηλαδή, στη βαρύτητα της συμβολής κάθε κατηγορουμένου στο πραξικόπημα, προκειμένου να τον χαρακτηρίσει ως πρωταίτιο ή όχι.

Το κριτήριο αυτό εκρίθη ορθό από τον Άρειο Πάγο: Με την ερμηνεία αυτή του Συμβουλίου Εφετών συμφώνησε πλήρως και ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου *Ευστ. Μπλέτσας* στην πρότασή του προς την Ολομέλεια<sup>105</sup>. Αλλά και η Ολομέλεια, στο υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της, ακολούθησε την αυτή ερμηνευτική κατεύθυνση, με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις, και δέχθηκε ότι ως πρωταίτιοι νοούνται<sup>106</sup>:

1. «Οι συλλαβόντες την ιδέαν του πραξικοπήματος, κατάρτισαντες το σχετικόν σχέδιον ενεργειών και πραγματοποιήσαντες την εκτέλεσιν αυτού κατά την 21.4.1967 διά πράξεων αυτών των ιδίων ή και τρίτων προσώπων υπό τούτων κατευθυνομένων»,

2. «καθώς και οι προσχωρήσαντες εις το σχέδιον μετά την κατάρτισιν αυτού και διαδραματίσαντες κατά την εκτέλεσίν του και αποφασιστικόν διά την επιτυχίαν του ρόλον».

Το κριτήριο, επομένως, το οποίο υιοθέτησε ο Άρειος Πάγος, διαφέρει από το κριτήριο της αυτουργίας, το οποίο πρότεινε ο Σταμάτης, ως προς τα ακόλουθα:

- Το κριτήριο του Αρείου Πάγου είναι εν μέρει ευρύτερο: Περιλαμβάνει και ηθικούς αυτουργούς με ηγετικό ρόλο. Επίσης, πρόσωπα τα οποία διεδραμάτισαν ένα ουσιώδη («αποφασιστικό») ρόλο κατά την εκτέλεση του πραξικοπήματος, έστω και αν η πράξη τους τυπικά δεν πληροί την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος.

- Είναι, όμως, το κριτήριο αυτό και εν μέρει στενότερο από την έννοια του αυτουργού: Περιλαμβάνονται μόνο πρόσωπα τα οποία διεδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο.

Ας δούμε τώρα πώς εφαρμόσθηκε στην πράξη το φίλτρο αυτό των πρωταιτίων: Όπως προκύπτει από το παραπεμπτικό βούλευμα<sup>107</sup>, οι κατηγορούμενοι ήσαν συνολικά 112. Εξ αυτών μόνο 40 εκλήθησαν σε απολογία κατά την ανάκριση, διότι για τους λοιπούς δεν προέκυψαν καν αποχρώσεις ενδείξεις ότι ήσαν πρωταίτιοι. Τελικά, από αυτούς μόνο 24 κρίθηκαν πρωταίτιοι από το

<sup>105</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/421.

<sup>106</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/415. Τη θέση αυτή ακολούθησε και το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών με την υπ' αρ. 477/1975 απόφασή του, ΠοινΧρ ΚΕ/672, καθώς και ο Άρειος Πάγος με την υπ' αρ. 59/1976 απόφασή του, ΠοινΧρ ΚΣΤ/539, δικάζοντας αναιρέσεις κατά της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου.

<sup>107</sup> Παραπέμπω εδώ στην πλήρη έκδοση του υπ' αρ. 414/1974 βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, το οποίο έχει δημοσιευθεί στο Βήμα της 24.05.1975, σελ. 7-10.

Συμβούλιο Εφετών και παρεπέμφθησαν στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου για να δικασθούν. Ως προς τους υπολοίπους, οι κατ' αυτών μηνύσεις διεβιβάσθησαν στον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Αθηνών.

Πάντως, και αν ακόμη ακολουθείτο η άποψη Σταμάτη και ως πρωταίτιοι νοούνται οι αυτουργοί, μάλλον πάλι τα ίδια περίπου πρόσωπα θα παρεπέμποντο και θα κατεδικάζοντο. Γι' αυτό και ο όρος επικρίθηκε τότε για άσκοπη ορολογική σύγχυση<sup>108</sup>.

Έκτοτε, ο όρος «πρωταίτιοι» δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε στη νομοθεσία, τη νομολογία ή την επιστήμη. Όμως, η διεξαχθείσα δίκη έμεινε γνωστή ως «η δίκη των πρωταιτίων της χούντας».

Τι απέγιναν, όμως, οι λοιποί κατηγορούμενοι, οι οποίοι δεν χαρακτηρίστηκαν πρωταίτιοι; Λίγες πληροφορίες έχουμε για τη συνέχεια της υποθέσεως αυτής, από δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής. Το Συμβούλιο Εφετών, με το υπ' αρ. 414/1975 βούλευμά του, παρέπεμψε, σε σχέση με τους «μη πρωταίτιους», τις υποβληθείσες μηνύσεις στην Εισαγγελία Πλημμελειοδικών Αθηνών, και έτσι οι τελευταίοι εδιώχθησαν, και αυτοί, για τη συμμετοχή τους στο πραξικόπημα<sup>109</sup>. Η τάση, πάντως, η οποία επικρατούσε πια, ήταν να μην δοθεί συνέχεια στην υπόθεση. Στις 19 Νοεμβρίου 1975 ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης εδήλωνε στη Βουλή: «Για την Κυβέρνηση η υπόθεση της 21ης Απριλίου, καθ' όσον αφορά τους πρωταίτιους, έχει κλείσει. Εκκρεμεί η εκδίκαση των αναιρέσεων στον Άρειο Πάγο. Για τους συνεργούς των πρωταιτίων έχει επιληφθή η Δικαιοσύνη. Θέλω να πω όμως ότι συμφέρει σε όλους μας να τερματισθούν το ταχύτερον οι δίκες αυτές»<sup>110</sup>. Ήταν μια δήλωση συμβατή με τη θέση της Κυβερνήσεως, η οποία δεν επιθυμούσε τη μεγάλη επέκταση των ποινικών διώξεων για τη συμμετοχή στο πραξικόπημα. Στη συνέχεια, η δικογραφία διεβιβάσθη στη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη<sup>111</sup>, ασκήθηκε ποινική δίωξη και διετάχθη προανάκριση<sup>112</sup> και τελικά, από τα μονόστηλα πια των εφημερίδων, πληροφορούμαστε ότι το αρμόδιο δικαστικό συμβούλιο απεφάσισε να μην απαγγείλει κατηγορία κατά των κατηγορουμένων αυτών<sup>113</sup>. Η υπόθεση είχε πια ατονήσει...

#### 4. Η ΜΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΘΑΝΑΤΙΚΩΝ ΠΟΙΝΩΝ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το Σάββατο 23.08.1975 το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών απήγγειλε την καταδικαστική του απόφαση με την οποία επέβαλε ποινή θανάτου και καθαίρεση στους τρεις αρχιπραξικοπηματίες για το αδίκημα της στάσεως, καθώς και ισόβια κάθειρξη για την εσχάτη προδοσία. Λίγες μόλις ώρες μετά την απαγγελία της αποφάσεως, η Κυβέρνηση γνωστοποίησε

<sup>108</sup> Βλ. Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, *Η έννοια των «πρωταιτίων» της εσχάτης προδοσίας*, ΠoinXp KE'/1975, σελ. 700 επ.

<sup>109</sup> Σύμφωνα με σχετική αναφορά του Κ. Σταμάτη στη δίκη των πρωταιτίων, βλ. την Καθημερινή της 29.07.1975, σελ. 1.

<sup>110</sup> Βλ. τα Νέα της 20.11.1975, σελ. 3.

<sup>111</sup> Βλ. την Καθημερινή της 17.01.1976, σελ. 1, και τα Νέα της 22.01.1976, σελ. 14. Η διαβίβαση της δικογραφίας στη στρατιωτική δικαιοσύνη έγινε διότι η υπόθεση είχε αφαιρεθεί από αυτή και είχε υπαχθεί στο Εφετείο Αθηνών με τη συντακτική πράξη της 03.10.1974, μόνο καθ' όσον αφορά τους πρωταίτιους. Για τους λοιπούς παρέμενε αρμόδια η στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη.

<sup>112</sup> Βλ. το Βήμα της 30.01.1976, σελ. 10 και την Καθημερινή της 30.01.1976, σελ. 1.

<sup>113</sup> Βλ. το Βήμα της 27.02.1976, σελ. 1, και τα Νέα της 27.02.1976, σελ. 16. Μεταξύ των 89 αυτών κατηγορουμένων περιλαμβάνοντο και ο δικτατορικός «Πρόεδρος της Δημοκρατίας» Φαίδων Γκιζίκης, καθώς και διάφοροι ανώτεροι αξιωματικοί, «πρωτοπαλίκαρα» του Ιωαννίδη.

την πρόθεσή της να εκκινήσει τη «*συνταγματικώς κατοχυρωμένη διαδικασία*» «η οποία επιτρέπει τον μετριασμό των ποινών». Ανακοίνωσε δε σύγκληση του Υπουργικού Συμβουλίου για τη Δευτέρα, με προφανή σκοπό την απονομή χάριτος, ώστε να μετατραπεί η θανατική ποινή σε κάθειρξη<sup>114</sup>.

Η ανακοίνωση αυτή προκάλεσε πολιτικό σεισμό. Οι αντιδράσεις αφορούσαν και το γεγονός καθαυτό της μετατροπής, αλλά και το χρονικό σημείο της κυβερνητικής ανακοινώσεως, την ίδια ημέρα της καταδίκης των πρωταίτων. Η αντιπολίτευση κατηγόρησε μεταξύ άλλων την Κυβέρνηση, ότι υπέκυπτε σε πιέσεις και εκπλήρωνε δεσμεύσεις τις οποίες είχε αναλάβει έναντι της χούντας<sup>115</sup> και επέμεινε να εκτελεσθούν οι ποινές. «*Είμεθα υπέρ της εκτελέσεως των ποινών που επέβαλε η δικαιοσύνη εν ονόματι του λαού*», δήλωνε στις 24 Αυγούστου ο Ανδρέας Παπανδρέου<sup>116</sup>. Κριτική ασκήθηκε ακόμα και από τη φιλοκυβερνητική Καθημερινή για το εσπευσμένο της κυβερνητικής ανακοινώσεως, η οποία δεν επέτρεψε την εκτόνωση της κοινής γνώμης<sup>117</sup>. Από την άλλη πλευρά, σε συνέντευξη τύπου την οποία έδωσαν ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης και ο Υφυπουργός Προεδρίας Π. Λαμπρίας στις 25.08.1975<sup>118</sup>, εδήλωσαν ότι η Κυβέρνηση είναι κατά της εκτελέσεως των τριών θανατικών ποινών, ότι έπρεπε να ληφθεί αμέσως η σχετική απόφαση, για να μη δημιουργηθούν αντιφατικές φήμες στην κοινή γνώμη, και ότι για τη λήψη της αποφάσεως ελήφθησαν υπ' όψιν πολλοί παράγοντες, όπως θέματα ανθρωπισμού, εναρμονισμού με τις κοινωνίες που αποστέρουν την εκτέλεση της θανατικής ποινής, το πνεύμα της συμβάσεως της Ρώμης κλπ. Δεν παρέλειψαν δε να υπομνήσουν ότι οι εκπρόσωποι της αντιπολιτεύσεως στη Βουλή ζητούσαν την κατάργηση της ποινής του θανάτου εφ' όλων των πολιτικών εγκλημάτων, ακόμη και των συνθέτων<sup>119</sup>.

Σε νομικό δε επίπεδο, καταλογίσθηκε στην απόφαση της Κυβερνήσεως, όπως αυτή ανακοινώθηκε στις 23.08.1975, ότι δεν ήταν δυνατή η απονομή χάριτος πριν το αμετάκλητον της καταδικαστικής αποφάσεως. Υπήρχε, μάλιστα, και σχετική γνωμοδότηση από το 1965 του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια (του μετέπειτα πρώτου πρωθυπουργού της δικτατορίας)<sup>120</sup>, και γι' αυτό η αντιπολίτευση στις αντιδράσεις της έκανε λόγο και για παρέμβαση στη λειτουργία της Δικαιοσύνης. Μετά ταύτα, η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου, η οποία ελήφθη τη Δευτέρα 25 Αυγούστου 1975, ήταν πιο προσεκτική: «*Όταν η απόφασις του Πενταμελούς Εφετείου καταστή*

<sup>114</sup> Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1.

<sup>115</sup> Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1, και της 26.08.1975, σελ. 1, 5, καθώς και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1, και της 26.08.1985, σελ. 1.

<sup>116</sup> Το Βήμα της 26.08.1975, σελ. 5.

<sup>117</sup> Βλ. το άρθρο «Επακόλουθα μιας κυρώσεως» στην Καθημερινή της 26.08.1975, σελ. 7. Στο εσπευσμένο της ανακοινώσεως εστιάζει και ο Γ. Ντεγιάννης, *Η δίκη, ό.π.*, σελ. 199: «*Δεν ήταν λάθος η χάρη, ήταν η βιασύνη στη απονομή της*».

<sup>118</sup> Βλ. Καθημερινή της 26.08.1975, σελ. 1.

<sup>119</sup> Το άρθρο 7 παρ. 3 εδ. β' του Συντάγματος του 1975, όπως άλλωστε και όλα τα προγενέστερα Συντάγματα από το 1864 και εντεύθεν, προέβλεπε: «*Θανατική ποινή επί πολιτικών εγκλημάτων, εκτός των συνθέτων, δεν επιβάλλεται*». Η διάταξη αυτή τροποποιήθηκε με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, όταν εισήχθη στο Σύνταγμα η απαγόρευση της θανατικής ποινής, με εξαίρεση τα «*κακουργήματα τα οποία τελούνται σε καιρό πολέμου και σχετίζονται με αυτόν*».

<sup>120</sup> Βλ. Γνωμ.Εισ.ΑΠ Κ. Κόλλια 16/14.10.1965, ΠοινΧρ ΙΕ'/1965, σελ. 567.

αμετάκλητος», τότε θα κινηθεί η νόμιμη διαδικασία για τη μετατροπή των θανατικών ποινών σε ισόβια δεσμά<sup>121</sup>.

Αφ' ης στιγμής, πάντως, η Κυβέρνηση είχε δημοσιοποιήσει την απόφασή της για τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών, έπρεπε να δώσει και ένα μήνυμα στην κοινή γνώμη, ιδίως όμως σε τυχόν επίδοξους πραξικοπηματίες, ότι δε θα έπρεπε να εκλάβουν τη χάρη αυτή ως άφεση αμαρτιών και να ενθαρρυνθούν σε ανατρεπτικές κινήσεις. Στις 29 Αυγούστου 1975 έγιναν, λοιπόν, οι γνωστές δηλώσεις του Κ. Καραμανλή ενώπιον αξιωματικών στη Δράμα: «Όταν ομιλούμε για ισόβια δεσμά εννοούμε ισόβια δεσμά»<sup>122</sup>.

Τελικά, προεδρικό διάταγμα για απονομή χάριτος δεν εξεδόθη. Αντίθετα, όπως φαίνεται, εφαρμόστηκε το άρθρ. 116 παρ. 1 του τότε ισχύοντος Σωφρονιστικού Κώδικα (Α.Ν. 125/1967)<sup>123</sup>, το οποίο όριζε: «*Η ποινή του θανάτου δεν εκτελείται, αν από του αμετακλήτου της επιβαλούσης ταύτην καταδικαστικής αποφάσεως παρήλθον τρία έτη, ότε αυτή μετατρέπεται αυτοδικαίως εις ισόβιον κάθειρξιν*». Αυτό συνέβη και στην υπό κρίσιν υπόθεση<sup>124</sup>.

Πάντως, η δέσμευση «όταν λέμε ισόβια εννοούμε ισόβια» εν πολλοίς ετηρήθη. Οι περισσότεροι από τους πραξικοπηματίες κρατήθηκαν για πολλά έτη, μερικοί δε από αυτούς πέθαναν στη φυλακή. Τελευταίοι πέθαναν οι Δημ. Ιωαννίδης, το 2010, και Νικ. Ντερτιλής, το 2013<sup>125</sup>.

Η απόφαση για τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών ήταν, κατά τη γνώμη του γράφοντος, ορθότατη. Σε νομικό επίπεδο, η εκτέλεση της θανατικής ποινής προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ήδη πολλά ευρωπαϊκά κράτη είχαν προβεί τότε στην κατάργησή της ή είχαν de facto παύσει να την εκτελούν<sup>126</sup>. Η εκτέλεση της θανατικής ποινής θα αποτελούσε μια βίαιη πολιτιστική οπισθοδρόμηση. Σε πολιτικό δε επίπεδο, μπορεί μεν η Κυβέρνηση να ήρθε σε έντονη αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα, αλλά απέφυγε τη μαρτυροποίηση και ηρωοποίηση των δικτατόρων, την οποία θα προκαλούσε η εκτέλεση. Απέφυγε επίσης τη δημιουργία ενός νέου διχασμού. Άλλωστε, οι μνήμες από τις συνέπειες της εκτελέσεως των εξ το 1922, δεν είχαν ακόμη σβήσει<sup>127</sup>.

<sup>121</sup> Βλ. Καθημερινή της 26.08.1975, σελ. 3.

<sup>122</sup> Βλ. το Βήμα της 30.08.1975, σελ. 1, 2 και την Καθημερινή της 30.08.1975, σελ. 1, 3.

<sup>123</sup> ΦΕΚ Α' 152 της 04.09.1967.

<sup>124</sup> Την πληροφορία ότι εφαρμόστηκε η παραπάνω διάταξη του Σωφρονιστικού Κώδικα αναφέρει ο Δ. Σπινέλλης, βλ. D. Spinellis, *Probleme des Hochverrats im Lichte der Erfahrungen aus der jüngsten griechischen Geschichte und Rechtsprechung*, ZStW 94/1982, σελ. 1080 επ., 1084, σημ. 3. Πρβλ. και Ι. Anagnostopoulos, *Schwerpunkte neuerer Entwicklungen im griechischen Strafrecht*, ZStW 98/1986, σελ. 542 επ., 729, σημ. 155.

<sup>125</sup> Βλ. τις σχετικές πληροφορίες για την τύχη των καταδικασθέντων χουντικών στον Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα», ό.π., σελ. 58 επ.

<sup>126</sup> Σήμερα η επιβολή της θανατικής ποινής απαγορεύεται πλήρως από το 13ο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ.

<sup>127</sup> Θετικά αξιολογούν τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών και οι Α. Συρίγος/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 272 επ., οι οποίοι τονίζουν ότι ο Καραμανλής «δεν ήθελε να θεμελιωθεί η νεαρή δημοκρατία πάνω στο αίμα του εσωτερικού εχθρού, κάτι που είχε υποσκάψει τα προηγούμενα πολιτεύματα του 1924, 1935, 1946-42».

## ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

### Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΩΞΗ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΤΙΓΜΙΑΙΟ»

#### Ι. Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΩΞΗ ΚΑΤΑ ΤΩΝ «104» ΚΑΙ Η ΔΙΑΦΩΝΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΚΡΙΤΗ

Όπως έχει ανωτέρω εκτεθεί, η ποινική δίωξη κατά των πρωταιτών της χούντας και η υπαγωγή της υποθέσεως στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών αφορούσε μόνο τα γεγονότα της 21ης Απριλίου 1967 και τη δράση των πραξικοπηματιών για την ανατροπή της Κυβερνήσεως Π. Κανελλόπουλου την ημέρα εκείνη. Αυτό προέκυπτε σαφώς από τη διατύπωση της συντακτικής πράξεως της 3ης Οκτωβρίου 1974. Πέρα, όμως, από τους πρωταίτιους, είχε τεθεί και το ζήτημα για την ποινική δίωξη των προσώπων εκείνων τα οποία, ιδίως μέσα από την κατοχή κυβερνητικών αξιωμάτων (πρωθυπουργών και υπουργών της δικτατορίας κλπ.), είχαν συμβάλει στην υποστήριξη και τη διατήρηση του καθεστώτος καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας.

Για τη δίωξη των προσώπων αυτών προέβλεπε το Δ' Ψήφισμα της 18.01.1975, στο άρθρο 2 αυτού. Όρισε ότι και σε αυτή την υπόθεση η δίωξη θα γινόταν με βάση απόφαση της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών, κατά το άρθ. 29 του τότε ισχύοντος ΚΠΔ, η δε δίκη στο ακροατήριο θα διεξήγεται και πάλι ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών. Περαιτέρω, με το ίδιο άρθρο ορίσθηκε ότι το χρονικό διάστημα από την τέλεση των πράξεων αυτών μέχρι και τη δημοσίευση του ψηφίσματος δεν θα υπελογίζετο στο διάστημα της παραγραφής, καθώς επίσης ότι τα αδικήματα αυτά θα υπέπιπταν σε παραγραφή εντός εξαμήνου από της δημοσίευσής του ψηφίσματος, αν μέχρι τότε δεν ασκηθεί ποινική δίωξη ή δεν είχε υποβληθεί μήνυση γι' αυτά<sup>128</sup>.

Και εδώ αφετηρία της ποινικής δίωξης υπήρξε μια άλλη μήνυση του Αλεξάνδρου Λυκουρέζου, από τις 27.01.1975. Η μήνυση αυτή εστρέφετο κατά 104 προσώπων: τριών πρωθυπουργών (Κωνσταντίνου Κόλλια, Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη και Αδαμαντίου Ανδρουτσόπουλου), 100 υπουργών και υφυπουργών της δικτατορικής περιόδου, καθώς και κατά του πρώην αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου Κοτσώνη<sup>129</sup>. Γι' αυτό και η υπόθεση αυτή έμεινε επίσης γνωστή ως η «ποινική δίωξη κατά των 104».

<sup>128</sup> Το άρθ. 2 του ψηφίσματος είχε ως ακολούθως: «1. Διά την δίωξιν και ανάκρισιν αξιοποιώνων πράξεων, συμπεριλαμβανομένων και των προβλεπομένων υπό των διατάξεων «περί ευθύνης Υπουργών», τελεσθεισών παρά ασκησάντων έργα μέλους Υπουργικού Συμβουλίου, Υφυπουργού ή Γενικού Γραμματέως, ως και των συμμετόχων αυτών, κατά το από της 21ης Απριλίου 1967 μέχρι και της 23ης Ιουλίου 1974 χρονικόν διάστημα, καθίστανται υποχρεωτικώς αρμόδιαι αι κατά το άρθρον 29 του Κώδικος Ποινικής Δικονομίας δικαστικάί αρχαί Αθηνών, διά την εκδίκασιν δε των ως άνω πράξεων καθίσταται αποκλειστικώς αρμόδιον το πενταμελές Εφετείον Αθηνών, του οποίου η αρμοδιότης διατηρείται και εκλιπόντος εξ οιασδήποτε αιτίας του δεσμού της συναφείας λόγω συμμετοχής. Κατά τα λοιπά εφαρμόζονται αι διατάξεις του Κώδικος Ποινικής Δικονομίας, αι αφορώσαι την προδικασίαν, την κυρίαν διαδικασίαν και τα ένδικα μέσα. 2. Επί των τελεσθεισών αξιοποιώνων πράξεων παρά των εν παραγράφω 1 προσώπων, ο διαδραμών από της τελέσεως αυτών μέχρι της δημοσιεύσεως του παρόντος Ψηφίσματος χρόνος δεν υπολογίζεται εις τον κατά τον Ποινικόν Κώδικα χρόνον παραγραφής. 3. Το αξιοποιον των εγκλημάτων των τελεσθέντων υπό των κατά την παράγραφον 1 του παρόντος άρθρου προσώπων εξαλείφεται, λόγω παραγραφής, μετά παρέλευσιν έξ μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος, αν μέχρι της λήξεως της προθεσμίας ταύτης δεν ησκήθη ποινική δίωξις ή δεν υπεβλήθη μήνυσις περί τούτων, εκτός αν τα εγκλήματα ταύτα σχετίζονται με περιουσιακήν βλάβην του Δημοσίου ή Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου».

<sup>129</sup> Βλ. για τη μήνυση αυτή την Καθημερινή της 28.01.1975, σελ. 1.

Πράγματι, κατά των 104 ασκήθηκε ποινική δίωξη για συνέργεια σε εσχάτη προδοσία, σύμφωνα με την υπ' αρ. 20/1975 απόφαση της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών, η οποία ελήφθη στις 28.03.1975, ορίσθηκε δε ανακριτής ο εφέτης Κωνσταντίνος Ποταμιάνος<sup>130</sup>. Μετά από μερικές ημέρες, όμως, ο ανακριτής διεφώνησε με την ασκηθείσα ποινική δίωξη, αρνούμενος να ενδώσει στην εισαγγελική παραγγελία για διενέργεια ανακρίσεως<sup>131</sup>. Η εσχάτη προδοσία, κατά την άποψή του, ήταν έγκλημα στιγμιαίο και όχι διαρκές, το οποίο είχε τελεσθεί στις 21.04.1967, και επομένως, μετά την ημέρα αυτή δεν ήταν δυνατή η παροχή συνδρομής (συνέργεια) στους δράστες του εγκλήματος αυτού<sup>132</sup>.

## II. ΤΟ ΤΕΘΕΝ ΝΟΜΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να εξηγήσουμε ποιο ήταν το νομικό ζήτημα για το οποίο διεφώνησε ο ανακριτής: Στην επιστήμη του Ποινικού Δικαίου υπάρχει η διάκριση ανάμεσα σε στιγμιαία και διαρκή εγκλήματα. Στιγμιαίο έγκλημα είναι εκείνο, από την τέλεσή του οποίου δεν δημιουργείται κάποια παράνομη κατάσταση ή, εφόσον δημιουργείται μια παράνομη κατάσταση, η διατήρησή της δεν συνιστά τέλεση του εγκλήματος αυτού. Αντίθετα, διαρκές έγκλημα είναι εκείνο στο οποίο η διατήρηση της παράνομης καταστάσεως, η οποία προκλήθηκε από την τέλεσή του, πληροί την αυτή αντικειμενική υπόσταση, όπως και η παραγωγή της παράνομης καταστάσεως. Έτσι, παράδειγμα στιγμιαίου εγκλήματος συνιστά η κλοπή (άρθ. 372 ΠΚ): Μετά την τέλεσή της δημιουργείται μεν μια παράνομη κατάσταση, διότι ο κλέφτης ευρίσκεται και παραμένει στην κατοχή του κλαπέντος, αλλά η κατοχή αυτή δεν συνιστά συνεχιζόμενη τέλεση κλοπής. Αντίθετα, παράδειγμα διαρκούς εγκλήματος συνιστά η παράνομη κατακράτηση (άρθ. 325 ΠΚ): Αν ο Α κλειδώνει τον Β σε έναν χώρο, δημιουργείται μια παράνομη κατάσταση από την κατακράτηση του τελευταίου, η δε εξακολούθηση αυτής, όσο ο Α κατακρατά τον Β, συνιστά τέλεση του ιδίου εγκλήματος<sup>133</sup>.

Η διάκριση μεταξύ στιγμιαίου και διαρκούς εγκλήματος έχει αρκετές πρακτικές συνέπειες. Κρίσιμη εν προκειμένω ήταν η εξής: Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του Ποινικού Κώδικα<sup>134</sup>, η συνδρομή στην τέλεση του εγκλήματος είναι δυνατή, προκειμένου περί άμεσης συνέργειας, μόνο κατά της διάρκειας της τελέσεως αυτού, ενώ, επί απλής συνέργειας, πριν την τέλεσή του ή κατά τη διάρκεια της τελέσεώς του. Μετά την τέλεση του εγκλήματος συνέργεια δεν είναι δυνατή.

<sup>130</sup> Βλ. το Βήμα της 29.03.1975, σελ. 1, 2, και την Καθημερινή της 29.03.1975, σελ. 1.

<sup>131</sup> Κατά το άρθ. 247 του τότε ισχύοντος ΚΠΔ: «1. Ο ανακριτής έχει το δικαίωμα να μη ενδώσει εις την παραγγελίαν του εισαγγελέως προς ενέργειαν κυρίας ανακρίσεως μόνον όταν θεωρή εαυτόν αναρμόδιον ή όταν η πράξις δεν φέρει αξιόποινον χαρακτήρα ή παρεγράφη το αξιόποινον αυτής ή υφίστανται λόγοι κωλύοντες την ποινική δίωξιν ή αναστέλλοντες αυτήν. 2. Κατά τας περιπτώσεις ταύτας αποφάινεται επί της διαφωνίας το δικαστικόν συμβούλιον». Παρόμοια διάταξη υφίσταται και σήμερα στο άρθ. 247 του ισχύοντος ΚΠΔ. Εν προκειμένω ο ανακριτής θεωρούσε ότι η συνέργεια η παρασχεθείσα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, αλλά μετά την 21η Απριλίου 1967, δεν έφερε αξιόποινο χαρακτήρα.

<sup>132</sup> Βλ. το πλήρες κείμενο της σχετικής αναφοράς του ανακριτή Ποταμιάνου σε ΝοΒ 23/1975, σελ. 554. Για τη διαφωνία αυτή βλ. ακόμη το Βήμα της 24.04.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 24.04.1975, σελ. 1.

<sup>133</sup> Για τη διάκριση αυτή βλ. αντί άλλων πολλών Χ. Μυλωνόπουλο, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*, 2<sup>η</sup> έκδ., 2020, σελ. 185 επ. Ν. Ανδρουλάκη, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, τ. Ι, Θεωρία για το έγκλημα*, 2<sup>η</sup> έκδ. 2006, σελ. 181 επ.

<sup>134</sup> Βλ. τα άρθ. 46 παρ. 1β' και 47 του τότε ισχύοντος Ποινικού Κώδικα. Αντίστοιχες είναι σήμερα οι διατάξεις των εδ. α' και β' του άρθ. 47 του ισχύοντος ΠΚ.

Έτσι συνιστά π.χ. απλή συνέργεια η παροχή του όπλου στον δράστη της ανθρωποκτονίας, η οποία λαμβάνει χώρα πριν από την τέλεση του εγκλήματος, ή η δράση του «τσιλιαδόρου», η οποία λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια τελέσεως της ανθρωποκτονίας, όχι όμως και οποιαδήποτε ενέργεια, η οποία λαμβάνει χώρα εκ των υστέρων, όπως η φυγάδευση του δράστη ή η εξαφάνιση των ιχνών του εγκλήματος<sup>135</sup>.

Τα πράγματα, επομένως, στην περίπτωση των 104 υπουργών της δικτατορίας είχαν ως εξής: Αν ήθελε κριθεί ότι η εσχάτη προδοσία ήταν διαρκές έγκλημα και δη ότι είχε διαρκέσει καθ' όλο το χρονικό διάστημα από την 21η Απριλίου 1967 μέχρι και τις 23.07.1974, τότε η δραστηριότητα των 104 αξιωματούχων θα μπορούσε να συνιστά συνδρομή παρασχεθείσα κατά τη διάρκεια του εγκλήματος και επομένως να χαρακτηριστεί συνέργεια σε αυτή. Αν, αντίθετα, γινόταν δεκτή η άποψη την οποία υπεστήριζε ο εφέτης ανακριτής, ότι η εσχάτη προδοσία ήταν έγκλημα στιγμιαίο, τότε αυτή είχε αποπερατωθεί στις 21 Απριλίου 1967, όταν ο τότε Βασιλεύς εξαναγκάσθηκε να ματαιώσει τις εκλογές και να ορκίσει την Κυβέρνηση Κόλλια, μεταβληθέντος κατά τον τρόπο αυτό του πολιτεύματος, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά των 104, η οποία έλαβε χώρα μετά την ημέρα εκείνη, να μη δύναται να χαρακτηριστεί ως πράξη συνέργειας σε εσχάτη προδοσία και να μη φέρει αξιόποινο χαρακτήρα.

### III. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΩΝΙΑΣ

Η παραπάνω διαφωνία του ανακριτή δημιούργησε πράγματι μεγάλη αίσθηση την εποχή εκείνη και προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Το ζήτημα πάντως δεν ανέκυψε ως κεραυνός εν αιθρία. Κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια του Εφετείου Αθηνών για την άσκηση της ποινικής διώξεως είχε σημειωθεί έντονη διχοστασία ως προς το ζήτημα αυτό και τελικά υπέρ της διώξεως είχαν ταχθεί 46 εφέτες, θεωρώντας ότι η εσχάτη προδοσία είναι έγκλημα διαρκές, ενώ 37 εφέτες είχαν την άποψη ότι επρόκειτο για στιγμιαίο έγκλημα και επομένως δεν θα έπρεπε να ασκηθεί ποινική δίωξη. Υπέρ του στιγμιαίου εγκλήματος ήταν επίσης και η εισαγγελική πρόταση προς την Ολομέλεια του εισαγγελέως Κ. Γκουλούση<sup>136</sup>.

Το θέμα του στιγμιαίου ή διαρκούς εγκλήματος είχε μάλιστα ήδη τεθεί στη Βουλή στις 13 και 14.01.1975, κατά την ψήφιση του άρθ. 2 του Δ' Ψηφίσματος<sup>137</sup>. Με δεδομένο ότι κατά το –ήδη ομόφωνα ψηφισθέν– άρθ. 1 του ψηφίσματος, το στασιαστικό κίνημα της 21ης Απριλίου, αλλά «και η εκ τούτου προελθούσα κατάσταση μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974», απετέλεσαν πραξικόπημα, ετέθη από την αντιπολίτευση το ζήτημα του χαρακτηρισμού της αναλήψεως υπουργικών καθηκόντων ως αξιόποινης συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο της συζητήσεως αυτής ο βουλευτής Αθανάσιος Κανελλόπουλος έθεσε πρώτος το θέμα αν η εσχάτη προδοσία είναι διαρκές αδίκημα. Επειδή, κατά την άποψή του, επρόκειτο πράγματι περί διαρκούς αδικήματος, δεν ετίθετο θέμα να αναφερθεί

<sup>135</sup> Αυτή είναι δυνατόν να συνιστά υπόθαλψη εγκληματία, γεγονός το οποίο είναι άνευ σημασίας για την υπό συζήτηση προβληματική.

<sup>136</sup> Βλ. το Βήμα της 29.03.1975, σελ. 1.

<sup>137</sup> Βλ. σχετικά το Βήμα της 15.01.1975, σελ. 1, 2, και την Καθημερινή της 15.01.1975, σελ. 3.

ρητά στο ψήφισμα ότι η ανάληψη υπουργικού αξιώματος ήταν αξιόποινη<sup>138</sup>. Το ζήτημα στη συνέχεια έθεσε μετ' επιτάσεως ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος εδήλωσε ότι δεν επιθυμούσε μεν να κριθούν οι σφετεριστές με νόμο καινούργιο, αλλά με βάση τη νομοθεσία η οποία ίσχυε όταν καταλύθηκε η έννομη τάξη. Προσέθεσε όμως: «Δεν νομίζω ότι είναι δυσχερές το Σώμα να διευκρινίσει ότι εδώ υπάρχει συνεχιζόμενον πραξικόπημα. Τουλάχιστον η εσχάτη προδοσία η οποία αφορά την ανατροπή της εννόμου τάξεως του πολιτεύματος της χώρας, αυτό το αδίκημα τουλάχιστον, αλλά και η στάσις, είναι τα δύο αδικήματα, –επισημαίνω όμως την εσχάτην προδοσίαν η οποία αφορά κατ' εξοχήν τον πολίτην Πρωθυπουργόν, Υπουργόν, Γενικόν Γραμματέα– θα πρέπει να θεωρηθή από το σώμα ότι εστρέφετο εναντίον του νομίμου πολιτεύματος και ότι απετέλεσε διαρκές αδίκημα μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974»<sup>139</sup>.

Ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης, Κωνσταντίνος Στεφανάκης, αρνήθηκε σθεναρά να λάβει θέση ως προς τον χαρακτήρα της εσχάτης προδοσίας ως διαρκούς εγκλήματος ή όχι. Η γνώμη του ήταν ότι αυτό αποτελούσε νομικό ζήτημα το οποίο θα το έκρινε η δικαιοσύνη. Αν το έκρινε διαρκές, θα προέβαινε στην απαγγελία κατηγορίας. Επέμενε δε να μη χαρακτηριστεί ρητά στο ψήφισμα η εσχάτη προδοσία ως διαρκές έγκλημα (όπως ζητούσε η αντιπολίτευση), προκειμένου να μην θεσπισθεί κανόνας ουσιαστικού ποινικού δικαίου με αναδρομική ισχύ. Έπρεπε να εφαρμοσθεί ο νόμος οποίος ίσχυε την 21.04.1967. Για τον λόγο αυτό, ο Υπουργός Δικαιοσύνης αντιμετώπιζε την παρ. 1 του άρθ. 2 του ψηφίσματος ως αμιγώς δικονομική διάταξη, δηλαδή ως μία διάταξη η οποία εθέσπιζε απλώς την αρμοδιότητα του Εφετείου Αθηνών για τις πράξεις των υπουργών, χωρίς όμως με το άρθρο αυτό να λαμβάνει θέση ο νομοθέτης ως προς το ουσιαστικό ζήτημα του αξιόποινου χαρακτήρα των πράξεων αυτών<sup>140</sup>.

Η συζήτηση επί του άρθρου 2 ολοκληρώθηκε με τον Ανδρέα Παπανδρέου να δηλώνει ότι πρέπει να είναι σαφής ο προσδιορισμός του χρόνου διάρκειας της καταστάσεως η οποία χαρακτηρίζεται πραξικόπημα, να ζητά δε να διευκρινισθεί ότι το αδίκημα είναι διαρκές και να προτείνει ακόμα και «την θέσπιση ουσιαστικού κανόνος» και τον Κωνσταντίνο Στεφανάκη να απαντά ότι «δεν πρέπει να ανατρέψωμεν αυτήν την θεμελιώδη αρχήν του Δημοκρατικού μας Πολιτεύματος, εκ των υστέρων να θεσπίζωμεν κανόνας δικαίου, οι οποίοι δεν ίσχυον κατά τον χρόνον της τελέσεως της πράξεως»<sup>141</sup>. Μετά ταύτα διεξήχθη ονομαστική ψηφοφορία και το άρθ. 2 του ψηφίσματος ψηφίσθηκε κατά πλειοψηφία από μόνη τη Νέα Δημοκρατία, χωρίς την προσθήκη την οποία ζητούσε η αντιπολίτευση.

#### IV. Η ΚΡΙΣΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΙΑΦΩΝΙΑΣ

Η παραπάνω διαφωνία του ανακριτή με την ασκηθείσα ποινική δίωξη ήχθη προς επίλυση ενώπιον του Συμβουλίου Εφετών, όπως προβλέπει η Ποινική Δικονομία. Στην πρότασή του προς το

<sup>138</sup> Βλ. Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 13.01.1975, σελ. 241.

<sup>139</sup> Βλ. τις τοποθετήσεις του Α. Παπανδρέου στα Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 14.01.1975, σελ. 246 επ., ίδια σελ. 249.

<sup>140</sup> Η θέση αυτή του Κ. Στεφανάκη διατρέχει όλες τις τοποθετήσεις του κατά τη συζήτηση του Δ' Ψηφίσματος στη Βουλή. Βλ. Πρακτικά της Βουλής της 13.01.1975, σελ. 238, 239, 242, 243 και της 14.01.1975, σελ. 247, 248, 249.

<sup>141</sup> Βλ. Πρακτικά της Βουλής της 14.01.1975, σελ. 250.

Συμβούλιο ο εισαγγελέας εφετών Νικ. Γανώσης, τάχθηκε με την άποψη του ανακριτή. Η εσχάτη προδοσία ήταν, και κατά τη δική του άποψη, έγκλημα στιγμιαίο.

Τελικά το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών, με το υπ' αρ. 355/1975 βούλευμά του<sup>142</sup>, έκλινε –με ισχνή πλειοψηφία 3-2– προς την άποψη ότι η εσχάτη προδοσία είναι διαρκές έγκλημα, εφόσον οι δράστες, όταν καταλάβουν την εξουσία, παρεμποδίζουν με θετικές ενέργειες την επαναφορά στην προτέρα κατάσταση (π.χ. παρεμποδίζουν όσους στηρίζουν το προϋφιστάμενο πολίτευμα). Η συμπεριφορά αυτή ενέχει *παράταση ισάξια της αρχικής προσβολής* και καθιστά την εσχάτη προδοσία έγκλημα διαρκές. Επρόκειτο για ένα κριτήριο ειλημμένο από μια θεμελιώδη μελέτη του Νικολάου Ανδρουλάκη για το διαρκές έγκλημα, από το έτος 1965<sup>143</sup>.

Κατά του βουλεύματος αυτού ασκήθηκε, όμως, αναίρεση από τον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Ευστάθιο Μπλέτσα, ο οποίος υπεστήριξε την άποψη ότι η εσχάτη προδοσία είναι έγκλημα στιγμιαίο. Την ίδια θέση ακολούθησε και η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, με το υπ' αρ. 684/1975 βούλευμά της, το οποίο εξεδόθη επί της αναιρέσεως αυτής<sup>144</sup>. Σύμφωνα με την άποψή της, επί εσχάτης προδοσίας η εγκληματική ενέργεια εξαντλείται στην τέλεση των πράξεων που προβλέπει ο Ποινικός Κώδικας, δηλαδή στον εξαναγκασμό του Βασιλέως και στη μεταβολή του πολιτεύματος. Κατά συνέπεια, «*η μετά ταύτα προκύπτουσα κατάσταση, ουδεμιάς εν τω νόμω μνείας περί ταύτης γενομένης, αποτελεί συνέπειαν απλή και ουχί παράτασιν της εγκληματικής ενέργειας*», μη νοουμένης επομένως συνέργειας κατ' αυτήν.

Όπως γράφτηκε την εποχή εκείνη, στην απόφαση αυτή της Ολομελείας υπήρξε μειοψηφία 9 Αρεοπαγιτών<sup>145</sup>. Η κρίση πάντως αυτή του Αρείου Πάγου εσήμανε και το πέρας της διώξεως των 104 πρωθυπουργών και υπουργών της δικτατορίας.

## V. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ

Όπως είναι ευνόητο, οι αντιδράσεις για την κρίση αυτή της Ολομελείας υπήρξαν σφοδρές, δεδομένου ότι η απόφαση αυτή ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα και την πάνδημη επιθυμία για την τιμωρία των πρωθυπουργών και των υπουργών της δικτατορίας<sup>146</sup>. Οι πολιτικές

<sup>142</sup> Βλ. ΠοινΧρ ΚΕ/321= ΝοΒ 23.554, όπου και η αντίθετη πρόταση του εισαγγελέως Ν. Γανώση. Προέδρος στο Συμβούλιο Εφετών ήταν ο Γεώργιος Κατσίκας και εισηγητής ο εφέτης Χριστόφορος Χριστοφορίδης.

<sup>143</sup> Βλ. Ν. Ανδρουλάκη, *Επί του προσδιορισμού της εννοίας του διαρκούς εγκλήματος*, ΠοινΧρ. ΙΕ'/1965, σελ. 326 επ., 333.

<sup>144</sup> ΠοινΧρ ΚΕ/422 με σύμφ. εισαγγ. προτ. Ε. Μπλέτσα = ΤοΣ 1, σελ. 686 = ΝοΒ 23/799 με προλεγόμενα του τότε Προέδρου του Δ.Σ.Α. Αλεξάνδρου Σακελλαρόπουλου. Το βούλευμα αυτό εκδόθηκε στις 02.07.1975, ταυτόχρονα με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμα της Ολομελείας του Αρείου Πάγου για την υπόθεση των πρωταιτών. Βλ. σχετικώς το Βήμα της 03.07.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 03.07.1975, σελ. 1.

<sup>145</sup> Ο Ευ. Γιαννόπουλος, *Ηθικά θέματα και προβλήματα της Δικαιοσύνης. Ο Άρειος Πάγος και η συγκρότησή του. Παρατηρήσεις, παραιτήσεις και λύσεις*, ΝοΒ 25/1977, σελ. 657 επ., 666, απεκάλυψε και τα ονόματα των 9 Αρεοπαγιτών οι οποίοι είχαν ψηφίσει κατά του στιγμιαίου (ως γνωστόν, η γνώμη της μειοψηφίας την εποχή εκείνη δεν εδημοσιεύετο, πολλώ δε μάλλον τα ονόματα των μειοψηφισάντων δικαστών). Μεταξύ αυτών περιλαμβάνοντο τόσο ο Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, Κωνσταντίνος Ζαχαρής, όσο και ο εισηγητής, Δημήτριος Σκούμπος.

<sup>146</sup> Είναι πράγματι εντυπωσιακό το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός την εποχή εκείνη απησχολείτο με το νομικό ζήτημα αν η εσχάτη προδοσία είναι έγκλημα στιγμιαίο ή διαρκές. Όπως σημείωνε ο Ν. Ανδρουλάκης, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ΠοινΧρ ΚΕ'/1975, σελ. 513: «*Ποιος να το έλεγεν, ότι η “σχολαστική” αυτή διάκρισις θα απησχόλει και θα*

αντιδράσεις εστρέφοντο κατά του Αρείου Πάγου, αλλά και κατά της Κυβερνήσεως η οποία, κατά την αντιπολίτευση, δεν είχε προχωρήσει την κάθαρση στη Δικαιοσύνη<sup>147</sup>.

Ισχυρή ήταν όμως και η αντίδραση της ελληνικής νομικής επιστήμης στο βούλευμα αυτό. Ο Νικόλαος Ανδρουλάκης, ο Φαίδων Βεγλερής και ο Γεώργιος Κασιμάτης έλαβαν θέση κατά της κρίσεως του Αρείου Πάγου και επεσήμαναν ιδίως την άσκηση βίας καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας για τη διατήρηση του καθεστώτος<sup>148</sup>.

Από την άλλη πλευρά, και η πρόταση Μπλέτσα προς την Ολομέλεια ήταν, πάντως, καλά θεμελιωμένη, ελάμβανε δε υπ' όψιν και τη γνωμοδότηση ενός κορυφαίου Γερμανού Καθηγητή του Ποινικού Δικαίου, του Hans-Heinrich Jescheck. Ο τελευταίος ανέφερε μεταξύ άλλων στη γνωμοδότησή του ότι «εν τη γερμανική βιβλιογραφία, και εν τη επιστήμη και νομολογία των χωρών, αι οποία έχουν διάταξιν περί εσχάτης προδοσίας ομοίαν εν τη δομή της προς την υπό του ελληνικού δικαίου καθιερωμένην, γίνεται ομοφώνως αντιληπτή η διάταξις αυτή ως μη συνιστώσα διαρκές έγκλημα»<sup>149</sup>. Πέ-

---

συνεκίνει ένα ολόκληρον λαόν, θα ανεφέρετο εις πηχιαίους τίτλους των καθημερινών εφημερίδων, θα ανερριχάτο εν είδει κυρίου θέματος πολιτικής διαμάχης και –το σπουδαιότερον– θα προσελάμβανε χαρακτήρα νομικού διαύλου, μέσω του οποίου θα ώφειλον κατά βαρύνοντα λόγον να διοχετευθούν τα περι δικαίου και αδίκου συναισθήματα του ταλαιπωρημένου λαού των Ελλήνων».

<sup>147</sup> Ο Αλέξανδρος Λυκουρέζος, πριν από την έκδοση του παραπάνω βουλεύματος της Ολομελείας, είχε υποβάλει αίτηση εξαιρέσεως 12 Αντιπροέδρων του Αρείου Πάγου και Αρεοπαγιτών, οι οποίοι, κατά την άποψή του, ήγειραν υπόνοιες μεροληψίας, είτε επειδή είχαν υπερασπισθεί τον επί δικτατορίας Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ο οποίος είχε απολυθεί με τη Μεταπολίτευση και εδιώκετο πειθαρχικώς, είτε επειδή είχαν συμμετάσχει στις δυο αποφάσεις της Ολομελείας του 1970 και του 1973, με τις οποίες είχε κριθεί ότι η 21η Απριλίου 1967 απετέλεσε επανάσταση η οποία δημιούργησε δίκαιο. Βλ. σχετικώς το Βήμα της 23.05.1975, σελ. 5. Η αίτηση αυτή απερρίφθη ως απαράδεκτη με το υπ' αρ. 518/1975 βούλευμα της Ολομελείας του Αρείου Πάγου (ΠοινΧρ ΚΕ/845), διότι κατά το άρθ. 16 παρ. 1 του τότε ισχύοντος ΚΠΔ (αντίστοιχο είναι και το άρθ. 16 παρ. 1 του ισχύοντος ΚΠΔ), την αίτηση εξαιρέσεως μπορεί να υποβάλει μόνο ο εισαγγελέας ή όποιος έχει την ιδιότητα του διαδίκου, ο δε Αλ. Λυκουρέζος, να μεν είχε δηλώσει παράσταση πολιτικής αγωγής κατά των κατηγορουμένων, πλην όμως χωρίς να δικαιούται σε αυτό, αφού από την πράξη της εσχάτης προδοσίας, η οποία στρέφεται αποκλειστικώς κατά της εξωτερικής υποστάσεως του κράτους, δεν γεννάται αξίωση αποζημιώσεως ή ηθικής βλάβης υπέρ ιδιώτη, παρέχουσα δικαίωμα σε παράσταση πολιτικής αγωγής.

<sup>148</sup> Βλ. Ν. Ανδρουλάκη, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ό.π., σελ. 513 επ. = ΝοΒ 23 (1975), σελ. 805 επ., καθώς και τις παρατηρήσεις στο βούλευμα της Ολομελείας του Γ. Κασιμάτη, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 651 επ., 667 επ. και του Βεγλερή, ΤοΣ 1/1975, σελ. 692 επ. Βλ. περαιτέρω το άρθρο του Αντωνίου Φλώρου, *Διαρκές και όχι στιγμιαίον*, στο Βήμα της 10.07.1975, σελ. 1, 2, καθώς επίσης και δηλώσεις των Γ. Κασιμάτη, Αλ. Λυκουρέζου, Γ.Α. Μαγκάκη, Γ.Β. Μαγκάκη, Χρ. Ροκόφυλλου και Αντ. Φλώρου στο Βήμα της 05.07.1975, σελ. 5. Βλ. ακόμη, σχετικά με τη διάρκεια της εσχάτης προδοσίας, τις μεταγενέστερες μελέτες των Δ. Σπινέλλη, *Η εσχάτη προδοσία ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον*, 1979, σελ. 45 επ. του ίδιου, *Τα διαρκή και τα στιγμιαία εγκλήματα από τη σκοπιά του εφαρμοστή του δικαίου και από τη σκοπιά του νομοθέτη*, ΠοινΧρ ΚΘ'/1979, σελ. 1 επ., 22 επ., ιδίως σημ. 48· του ίδιου, *Probleme des Hochverrats im Lichte der Erfahrungen aus der jüngsten griechischen Geschichte und Rechtsprechung*, ό.π., σελ. 1080 επ., 1094 επ.· Ν. Λίβου, *Grundlagen der Strafbarkeit wegen Hochverrats*, 1984, σελ. 340 επ.

<sup>149</sup> Η γνωμοδότηση αυτή, σε ελληνική μετάφραση, είναι δημοσιευμένη στα Ποινικά Χρονικά ΚΕ'/1975, σελ. 602 επ. με τον τίτλο: *Η εσχάτη προδοσία ως έγκλημα στιγμιαίον*. Ο Jescheck, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Freiburg και Διευθυντής του Ινστιτούτου Max Planck για το αλλοδαπό και Διεθνές Ποινικό Δίκαιο την εποχή εκείνη, ήταν ένας από τους γνωστότερους διεθνώς Γερμανούς Ποινικολόγους του δευτέρου μισού του 20ού αιώνα. Βλ. σχετικά με αυτόν τις νεκρολογίες των Α. Μπενάκη-Ψαρούδα, Ν. Κουράκη, Δ. Σπινέλλη, Κ.Δ. Σπινέλλη και Ν. Λίβου, στα Ποινικά Χρονικά τ. ΝΘ'/2009, σελ. 959 επ. Σύμφωνα με τον Ν. Ανδρουλάκη, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ό.π., σελ. 515, γνωμοδότηση για την υπόθεση υπέβαλε και ο Ιταλός Καθηγητής Tullio Delogu. Αυτή δεν μνημονεύεται στην πρόταση Μπλέτσα.

ραν αυτού, η πρόταση Μπλέτσα περιείχε και αξιοπρόσεκτα νομικά επιχειρήματα<sup>150</sup>: Επεσήμαινε δε μεταξύ άλλων ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτό ότι οι πρωταίτιοι της δικτατορίας μετέβαλλαν καθημερινώς το πολίτευμα, από της 21.04.1967 μέχρι την 23.07.1974, ώστε οι κατηγορούμενοι υπουργοί να παρέχουν επί επταετία συνδρομή στη μεταβολή αυτή.

Επισημάνθηκε, επίσης, την εποχή εκείνη και η μεγάλη έκταση της διώξεως, η οποία θα μπορούσε να γίνει ακόμα πιο εκτεταμένη αν ακολουθείτο η άποψη ότι η εσχάτη προδοσία είναι διαρκές έγκλημα. Ο Δημήτριος Παπασπύρου, σε άρθρο του στην Καθημερινή στις 13.07.1975<sup>151</sup>, ετόνισε ότι αν η εσχάτη προδοσία εκαρακτηρίζετο διαρκές έγκλημα, θα κινδυνεύαμε να δούμε κατηγορούμενους όχι 104 Έλληνες, αλλά 104.000 ή 1.400.000. Θα έπρεπε να διωχθούν ως συνεργοί του καθεστώτος όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, όλοι οι δικαστικοί, όλοι οι στρατιωτικοί· όλοι οι δικαστικοί αντιπρόσωποι και τα μέλη των εφορευτικών επιτροπών στα δύο ψευδοδημοψηφίσματα. Πού θα φτάναμε κατά τον τρόπο αυτόν;

Δεν επρόκειτο για νομικό, αλλά για πολιτικό επιχείρημα, το πολύ για επιχείρημα αντεγκληματικής πολιτικής. Σήμερα, πάντως, με ιστορικοπολιτικά κριτήρια, ακούγεται εύλογο.

Η διαμάχη για το στιγμιαίο διήρκεσε επί πολλά έτη<sup>152</sup>. Και σήμερα ακόμη δεν λείπουν εκείνοι οι οποίοι θεωρούν την επιχειρηματολογία του Αρείου Πάγου «νομικίστικη»<sup>153</sup>. Τέτοιου είδους απόψεις παραβλέπουν, όμως, ότι η απόδοση ποινικής ευθύνης δεν είναι ζήτημα του λαϊκού «περί δικαίου αισθήματος», αλλά αποκλειστικά ζήτημα ορθής ερμηνείας του νόμου, εν προκειμένω δε είχε τεθεί ένα λίκν δυσχερές δογματικό ζήτημα από το πεδίο του Ποινικού Δικαίου. Όπως επεσήμανε ο Νικόλαος Ανδρουλάκης (ο οποίος ήταν αντίθετος με τη λύση την οποία έδωσε το Ακυρωτικό), «το έργο της χαράξεως των ορίων του αξιοποίνου επιτελούν μόνον ο ποινικός νόμος και η επεξεργαζόμενη τούτον ποινική δογματική. Εάν η υπό του Ακυρωτικού δοθείσα λύσις συνέπιπτε προς την υπό του ορθού δόγματος υπαγορευομένην, η αναφορά εις το λαϊκόν αίσθημα θα εστερείτο πάσης

<sup>150</sup> Τούτο ανεγνώρισε και ο Ν. Ανδρουλάκης, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ό.π., σελ. 519, σημ. 20: «Αύτη έχει συνταχθή με νομικήν γνώσιν και διαλεκτικήν δεξιότητα ουχί συνήθη».

<sup>151</sup> Δ. Παπασπύρου, *Το «στιγμιαίο», το «διαρκές», η πραγματικότητα και η προσπάθεια δημιουργίας εντυπώσεων*, Καθημερινή 13.07.1975, σελ. 7.

<sup>152</sup> Εξελίχθηκε δε και σε μια προσωπική αντιπαράθεση μεταξύ του Ευαγγέλου Γιαννόπουλου, Προέδρου του ΔΣΑ την περίοδο 1976-1981, και του Ευσταθίου Μπλέτσα. Ο Ευ. Γιαννόπουλος, *Ηθικά θέματα και προβλήματα της Δικαιοσύνης*, ό.π., σελ. 657 επ., επετέθη μεταξύ άλλων (βλ. σελ. 675) αφενός μεν κατά του Κ. Ποταμιάνου, διότι ενώ ως μέλος της Ολομέλειας του Εφετείου είχε ψηφίσει υπέρ της διώξεως των 104, στη συνέχεια, ως ανακριτής, διεφώνησε με τη δίωξη, αφετέρου δε κατά του Ευστ. Μπλέτσα, διότι άσκησε αναίρεση κατά του υπ' αρ. 355/1975 βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών, την οποία, μάλιστα, υπεστήριξε με θέρημ. Ο δε Ευστ. Μπλέτσας, Επίτιμος Εισαγγελέυς πια από το 1977, σε βιβλίο του που δημοσίευσε το 1978 με τίτλο: *Η ελληνική δικαιοσύνη. Βορά της μεταπολιτευτικής υστερίας και μυθοπλασίας*, αναφέρθηκε λεπτομερώς στην υπόθεση του στιγμιαίου (βλ. σελ. 182 επ.) και απήντησε ότι ευλόγως διεφώνησε ο ανακριτής προς την παραγγελία για δίωξη, ώστε να κριθεί από την αρχή της διαδικασίας το αμφισβητούμενο αυτό νομικό ζήτημα, αντί να διεξαχθεί επί ματαίω μια μακρά και επίπονος ανάκριση, σε περίπτωση που μετά το πέρας αυτής τα αρμόδια δικαστικά όργανα απεφάνοντο ότι το έγκλημα δεν ήταν διαρκές. Για τον ίδιο δε λόγο και ο ίδιος ο Ευστ. Μπλέτσας άσκησε την αναίρεση κατά του βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών, ώστε το θέμα αυτό, το οποίο είχε διδάσει την Ολομέλεια του Εφετείου, αλλά και το Συμβούλιο Εφετών, να βρει την τελική του λύση με απόφαση της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου.

<sup>153</sup> Βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 258.

αξίας. Η αποφυγή της ευθείας αναγωγής εις τούτο επιβάλλεται χάριν ακριβώς της προστασίας των ανθρωπίνων και λαϊκών δικαιωμάτων και ελευθεριών»<sup>154</sup>.

## VI. Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Το 1983, με τον ν. 1366/1983<sup>155</sup>, τροποποιήθηκε το άρθ. 134 του προϊσχύσαντος ΠΚ περί εσχάτης προδοσίας και ορίσθηκε μεταξύ άλλων ρητά ότι εσχάτη προδοσία τελεί και όποιος «ασκεί ή άσκησε την εξουσία που ο ίδιος ή άλλος κατέλαβε με τους τρόπους και τα μέσα που προβλέπει το άρθρο αυτό». Έτσι η εσχάτη προδοσία κατέστη, με ρητή πλέον διάταξη νόμου, διαρκές έγκλημα. Αντίστοιχη ρύθμιση περιλαμβάνεται και στο άρθ. 134 παρ. 2 περ. β' του νέου ΠΚ του 2019<sup>156</sup>.

Ο νομοθέτης, όμως, του 1983 προέβη και σε μια άλλη παρέμβαση, προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι φόβοι τους οποίους είχε διατυπώσει ο Δημ. Παπασπύρου για υπερβολική διεύρυνση του αξιοποίνου σε περίπτωση που η εσχάτη προδοσία ήθελε κριθεί διαρκές έγκλημα: Προσέθεσε στον Ποινικό Κώδικα μια νέα διάταξη, το άρθ. 134β, σύμφωνα με το οποίο: «Δεν τιμωρούνται ως συμμετοχοί στις πράξεις του άρθρου 134 δημόσιοι υπάλληλοι ή λειτουργοί που άσκησαν τα καθήκοντά τους όσο διήρκεσε ο σφετερισμός της λαϊκής κυριαρχίας ή η παράνομη κατάλυση, η μεταβολή ή η αδράνεια του δημοκρατικού πολιτεύματος, αν η άσκηση των καθηκόντων τους ήταν αναγκαία αποκλειστικώς για τη συνέχιση της λειτουργίας του κράτους και δεν έγινε με σκοπό τη διατήρηση της εξουσίας από τους σφετεριστές της»<sup>157</sup>.

Η παραπάνω διάταξη καταργήθηκε, όμως, με τον νέο ΠΚ του 2019, ως περιττή. Όπως αναγράφεται στην αιτιολογική έκθεση του νέου Κώδικα, για την αντιμετώπιση του ζητήματος, το οποίο ερρύθμιζε η καταργηθείσα διάταξη, επαρκούν οι γενικές διατάξεις του ΠΚ για την άρση του αδικού και του καταλογισμού.

## ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

### ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Στο ξεκίνημα της δίκης των πρωταιτίων στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου, οι συνήγοροι υπερασπίσεως πολλών κατηγορουμένων απεχώρησαν από τη διαδικασία, αφού προηγουμένως προέβησαν σε μία άκρως επιθετική δήλωση, σύμφωνα με την οποία είχαν λάβει χώρα παρεμβάσεις της εκτελεστικής εξουσίας, οι οποίες κατέλυσαν την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, και εδημιούργησαν «το χαλύβδινον πλαίσον εντός του οποίου δέον να κινηθεί η Δικαιοσύνη», με αποτέλεσμα

<sup>154</sup> ΠοινΧρ. ΚΕ'/1975, σελ. 521.

<sup>155</sup> ΦΕΚ Α' 81 της 23.06.1983.

<sup>156</sup> Βλ. για τη ρύθμιση αυτή Ι. Anagnostopoulos, *Schwerpunkte neuerer Entwicklungen im griechischen Strafrecht*, ό.π., σελ. 542 επ., 726 επ.· Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Προσβολές του πολιτεύματος*, 1988, σελ. 149 επ.· την ίδια, *Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό μέρος*, 4η έκδ. 1999, σελ. 31 επ.

<sup>157</sup> Για τη διάταξη αυτή βλ. Ν. Livos, *Grundlagen der Strafbarkeit wegen Hochverrats*, ό.π., σελ. 352 επ.· τον ίδιο, *Η ποινική προστασία του πολιτεύματος*, ΠοινΧρ ΛΔ'/1984, σελ. 27 επ.· Ι. Anagnostopoulos, *Schwerpunkte neuerer Entwicklungen im griechischen Strafrecht*, ό.π., σελ. 727· Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Προσβολές του πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 185 επ.· την ίδια, *Ειδ.Μ.*, σελ. 38 επ.

να μην απομένει άλλος ρόλος στο δικαστήριο από την επιμέτρηση των ποινών. Τη μήνι τους συγκέντρωσε ιδίως το Δ' Ψήφισμα, το οποίο, κατά την άποψή τους, θέσπισε νέες ποινικές διατάξεις με αναδρομική ποινική ισχύ<sup>158</sup>. Ανάλογες τοποθετήσεις έχουν γίνει αρκετές φορές έκτοτε από πρόσωπα προσκείμενα προς την πλευρά των πραξικοπηματιών.

Ήταν, άραγε, ορθή η θέση αυτή της υπερασπίσεως;

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η Κυβέρνηση παρενέβη στη διεξαχθείσα διαδικασία. Αν δεν είχε παρέμβει, αυτή θα είχε συνεχισθεί ενώπιον της στρατιωτικής ποινικής δικαιοσύνης, όπως ξεκίνησε. Το κρίσιμο ερώτημα είναι, όμως, αν η παρέμβαση αυτή υπήρξε τέτοιας φύσεως, ώστε να μπορεί κάποιος να πει ότι εστέρπησε τη δίκη από τον δικαιοκρατικό χαρακτήρα της, καθιστώντας αυτήν μια άδικη δίκη.

Από τις παρεμβάσεις τις οποίες αναλύσαμε στην παρούσα μελέτη, η απόφαση για τη μη εκτέλεση της θανατικής ποινής έγινε σε χρόνο μεταγενέστερο από την απαγγελία της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου και δεν επηρέασε την έκβαση της δίκης. Άλλωστε, απέβη υπέρ των καταδικασθέντων.

Κρίσιμη υπήρξε, οπωσδήποτε, η αφαίρεση της υποθέσεως από τη στρατιωτική δικαιοσύνη και η υπαγωγή της στο Εφετείο Αθηνών με τη συντακτική πράξη της 3ης Οκτωβρίου 1974 όσο και, συμπληρωματικά, με το Δ' Ψήφισμα. Αυτή η ενέργεια συνιστούσε αναμφισβήτητα παραβίαση της αρχής του φυσικού δικαστή, η οποία κατοχυρωνόταν στο άρθρο 8 του Συντάγματος του 1952, προβλέπεται δε και στο άρθ. 8 του ισχύοντος Συντάγματος. Ωστόσο, η παρέμβαση αυτή δεν μπορεί να κρίνεται σήμερα κατά τρόπο αφηρημένο, αλλά θα πρέπει να ενταχθεί στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής εκείνης. Η στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη ήταν τότε, όπως προαναφέρθη, παντελώς αναξιόπιστη, βεβαρημένη από φιλοδικτατορικά στοιχεία και τίποτε δεν προδίκιζε ότι θα μπορούσε να διεξαγάγει μια παρόμοια ποινική δίκη με τρόπο δικαιοκρατικό<sup>159</sup>. Η υπαγωγή της υποθέσεως σε ένα ανώτερο δικαστήριο, όπως το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, συγκροτηθέν από έμπειρους τακτικούς δικαστές και εισαγγελείς, με αδιαμφισβήτητο κύρος, όχι μόνο δεν στέρπησε τη δίκη από τον δίκαιο χαρακτήρα της, αλλά αντίθετα ενίσχυσε αυτόν. Συνεπώς, η παρέμβαση αυτή δεν μπορεί να αξιολογηθεί αρνητικά.

Ουσιαστικό ρόλο είχαν οπωσδήποτε και οι διατάξεις της σ.π. της 03.10.1974 και του Δ' Ψηφίσματος, αναφορικά με την ποινική αξιολόγηση του Π.Δ. 519/1974. Η δι' αυτών δοθείσα ερμηνεία ότι το προεδρικό διάταγμα δεν αφορά τις εκδικαζόμενες πράξεις των κατηγορουμένων, απέτρεψε την εφαρμογή του στους πρωταίτιους της χούντας. Πλην όμως η αξιολόγηση της ενέργειας αυτής δεν μπορεί να παραβλέπει τις συνθήκες, υπό τις οποίες εξεδόθη το διάταγμα αυτό. Κατά τη θέση που εδώ υποστηρίχθηκε, μετά από ανάλυση των μαρτυριών της περιόδου εκείνης, το διάταγμα χαρακτηριζόταν από ένα αστόχημα στη διατύπωση, απότοκο της χρονικής

<sup>158</sup> Βλ. τη δήλωση αυτή των συνηγόρων υπερασπίσεως στο Βήμα της 29.07.1975, σελ. 7, και σε Γ. Βούλτεψη/Π. Ροδάκη, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Α', σελ. 36 επ. Βλ. επίσης για τη δήλωση αυτή Γ. Ντεγιάννη, *Η δίκη*, ό.π., σελ. 43 επ.

<sup>159</sup> Και μόνο το γεγονός ότι η ποινική δίωξη έπρεπε να ασκηθεί από τον Αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων, όπως προαναφέρθη, αποτελεί σαφή ένδειξη για την παντελή έλλειψη της δικαστικής ανεξαρτησίας της στρατιωτικής δικαιοσύνης.

πιέσεως για την ταχεία έκδοσή του και την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων. Η δοθείσα ερμηνεία από τη σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα απλώς αποκατέστησε τη σαφήνεια στη διατύπωση και δεν κατήργησε αναδρομικά κάποια πράγματα χορηγηθείσα αμνηστία, όπως διετείνοντο οι κατηγορούμενοι.

Πιο λεπτό είναι το ζήτημα του προοιμίου και του άρθ. 1 του Δ' Ψηφίσματος, με τα οποία διεκπερήχθη ότι η δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη και ότι το στασιαστικό κίνημα της 21ης Απριλίου 1967 αποτελούσε πραξικόπημα, δεδομένου ότι ο λαός ουδέποτε ενέδωσε στην τυραννία. Η διακήρυξη αυτή αναμφίβολα απαντούσε στη θέση των κατηγορουμένων ότι την 21η Απριλίου 1967 είχε λάβει χώρα επανάσταση η οποία δημιούργησε δίκαιο, με αποτέλεσμα το κίνημα να μην έχει αξιόποινο χαρακτήρα. Πλην όμως, η θέση η οποία διεκπερήχθη με το Δ' Ψήφισμα δεν ήταν καινοφανής. Η προϋπόθεση της λαϊκής αποδοχής της επανάστασης, προκειμένου αυτή να έχει δικαιοπαγωγικό χαρακτήρα, είχε συχνά υποστηριχθεί και σε νομικό, αλλά και σε φιλοσοφικό-ηθικό επίπεδο<sup>160</sup>. Ο δε Κωνσταντίνος Σταμάτης, ο οποίος πρώτος αντέκρουσε τον υπερασπιστικό ισχυρισμό των κατηγορουμένων με τη σπουδαία πρότασή του στο βούλευμα 118/1975 του Συμβουλίου Εφετών, επεκαλέσθη υπέρ της θέσεώς του τις μέχρι τότε υποστηρικθείσες απόψεις στη θεωρία και ορθώς αντιμετώπισε το Δ' Ψήφισμα ως μία διακήρυξη/διαπίστωση: Το ψήφισμα «έχει διαπιστωτικό χαρακτήρα και ουχί δημιουργικό τοιοούτον, διότι διαπιστοί απλώς, μετ' αυθεντικής όμως δυνάμεως, τα διατρέξαντα γεγονότα». Όπως ορθά το έθεσε ο Σταμάτης, το ψήφισμα δεν εισήγαγε, επομένως, κανόνα δικαίου και δεν αφορούσε τη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού. Διετράνωνε απλώς ότι το κίνημα δεν είχε τη λαϊκή αποδοχή και, ως εκ τούτου, δεν συνέτρεχε η προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί αυτό επανάσταση, αλλά αποτελούσε πραξικόπημα<sup>161</sup>. Βεβαίως, είδαμε ότι διαφορετική ήταν η κρίση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου, με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της, η οποία εδέχθη ότι το ψήφισμα θέσπισε κανόνα δικαίου με αναδρομική ισχύ. Πλην όμως, και τη θέση αυτή δεν μπορούμε να τη δούμε αποκομμένη από το ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Οι αρεοπαγίτες του 1975 ήταν σε μεγάλο βαθμό οι ίδιοι με τους αρεοπαγίτες του 1973 και του 1970 και δεν θα ήταν εύκολο να νομολογήσουν κάτι διαφορετικό. Σε τελική δε ανάλυση, η κρίση του Αρείου Πάγου, τόσο με το βούλευμα 683/1975 όσο και με την απόφαση 59/1976, απλώς επεκύρωσε την κρίση στην οποία κατέληξαν το Συμβούλιο Εφετών με το παραπεμπτικό βούλευμα 414/1975 και το Πενταμελές Εφετείο με την υπ' αρ. 477/1975 καταδικαστική απόφαση. Και οι δυο, όμως, αυτές αποφάσεις (414/1975 και 477/1975) δεν έθεσαν το ψήφισμα ως βάση για την απόρριψη των υπερασπιστικών ισχυρισμών των κατηγορουμένων.

Δεν είναι, λοιπόν, ορθή η θέση των κατηγορουμένων ότι ουσιαστικά τους κατεδίκασε η εκτελεστική εξουσία με τις αποφάσεις της. Η διεξαχθείσα δίκη υπήρξε καθ' όλα δίκαιη. Τούτο επιρρωνύεται, άλλωστε, και από τα ακόλουθα:

Οι κατηγορούμενοι κατεδικάσθησαν με βάση τις διατάξεις περί εσχάτης προδοσίας και στάσεως οι οποίες ίσχυαν το 1967, χωρίς να εισαχθεί κάποια ad hoc αναδρομική ποινική διάταξη.

<sup>160</sup> Βλ. π.χ. το άρθρο του Ευ. Παπανούτσου, *Δίκαιο και Επανάσταση*, Βήμα 04.08.1974, σελ. 4.

<sup>161</sup> Θα πρέπει, λοιπόν, να εξαρθεί η πολύ προσεκτική στάση του Υπουργού Δικαιοσύνης Κωνσταντίνου Στεφανάκη κατά τη συζήτηση του Δ' Ψηφίσματος, ο οποίος, αντίθετα προς την ομόθυμη θέση της αντιπολιτεύσεως, επέμεινε να μη θεσπίσει η Βουλή κανόνα δικαίου με αναδρομική ισχύ, έστω και αν αυτό οδήγησε στην ατιμωρησία των 104.

Επίσης, είχαν ένα πλήρες και ακώλυτο δικαίωμα δικαστικής ακρόασης, το οποίο άσκησαν μαχητικά με τα υπομνήματά τους στις ανακριτικές και δικαστικές αρχές, με προσφυγές στο Συμβούλιο Εφετών και αναιρέσεις ενώπιον του Αρείου Πάγου και γενικά χωρίς να στερηθούν κάποιο από τα υπερασπιστικά δικαιώματα, τα οποία αναγνωρίζει η Ποινική Δικονομία.

Επέτυχε, επομένως, η Ελλάδα, σε νομικό επίπεδο, να κινήσει μια διαδικασία η οποία σεβάστηκε τους δικαιοκρατικούς κανόνες και οδήγησε σε μια δίκαιη δίκη. Για πρώτη φορά έγινε στη χώρα μας μια υποδειγματική δίκη εσχάτης προδοσίας.

Πολιτικά, δε, επεδείχθη μετριοπάθεια και αποφεύχθηκαν ακρότητες οι οποίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ή να εντείνουν ένα κλίμα διχασμού. Ο περιορισμός της ενώπιον του Εφετείου διαδικασίας μόνο στους πρωταίτιους, αλλά και η μη εκτέλεση των θανατικών ποινών συνετέλεσαν αποφασιστικά προς την κατεύθυνση αυτή<sup>162</sup>.

Δεν μπορώ, λοιπόν, παρά να συμφωνήσω με τη θέση<sup>163</sup> ότι η δίκη αυτή ήταν (άλλο ένα) επίτευγμα της περιόδου της μεταπολιτεύσεως. □

<sup>162</sup> Πρβλ. παρόμοιες εκτιμήσεις σε Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 275 επ.

<sup>163</sup> Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα», ό.π.